

SADIQ ŞÜKÜROV

*NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN
YARADICILIĞINDA
ESTETİKA MƏSƏLƏLƏRİ*

Bakı - 2009

REDAKTOR: Güldanə ƏMRULLAHOVUZU,
filologiya elmləri namizədi, dosent

S.Şükürov. N.Həsənzadənin yaradıcılığında estetik məsələləri.
Bakı, 2009. 120 səh.

Azərbaycan ədəbiyyatının, tarixinin görkəmli tədqiqatçısı və bir sıra qiymətli elmi əsərlərin müəllifi professor Sadıq Şükürov son illərdə Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin ədəbi yaradıcılığı ilə müntəzəm məşğul olur və elmi-ədəbi-fəlsəfi araşdırmalar aparır. Bunun nəticəsidir ki, ədəbiyyatşünas alim şair haqqında bir-birinin ardınca yazdığı «N.Həsənzadənin həyatı yuxudur, intəhası «cənnət» yuxusudur» (2004), «Nəriman Həsənzadənin yaradıcılıq yolu» (2004) və «Nəriman Həsənzadənin dramaturgiyası (Ədəbiyyatın tarixə, tarixin ədəbiyyata inteqrasiyası)» (2007) adlı elmi monoqrafiyalarını nəşr etdirmişdir.

Ədəbiyyatımızın, tariximizin, mənəvi dəyərlərimizin yorulmaz tədqiqatçısı professor Sadıq Şükürovun «Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında estetik məsələləri» adlı əsəri şairin zəngin yaradıcılığına daha dərinləndirən nüfuz etdiyini, eləcə də geniş fəlsəfi dünyagörüşünə, bəşəri dəyərlərə malik olduğunu göstərir.

Bu dəfə şairin əsərləri məhz milli və dünya elmi-estetik fikri zəminində təhlil və təsdiq edilir. Bu, görkəmli alimin oxucularına yeni töhfəsidir.

DƏYƏRLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ

*Ucal qızım, ucal qızım,
Körpə qəlbin qoy şad olsun.
Bir körpənin gülüşündə,
Dünya qəmdən azad olsun.*

N.Həsənzadə

20 oktyabr 1996

Azərbaycan Respublikasının Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi yaradıcılığının təhlilinə həsr olunmuş «Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında estetika məsələləri» adlı maraqlı, çox böyük səmimiyyət və doğmalılıqla yazılmış kitabının əlyazmasını diqqətlə və maraqla oxudum. İbrətəməz, nüfuzədicə, idrakı və fəlsəfi idi. Vətəndaşlıq qüruru, poetik əzmkarlıq, siyasi pafos əlyazmasının canını, «alfa və omeqası»nı təşkil edir. Bu bərədə irəlidə bir qədər geniş danışacağımdan, başqa bir haşiyəyə keçmək istəyirəm.

Nəriman Həsənzadə ötən əsrin 90-cı illərində Mətbuat və İnformasiya nazirinin birinci müavini vəzifəsində işləyirdi. Mənim oğlum Rüstəmov Məzahir də «Kitab ticarəti və xarici iqtisadi əlaqələr» şöbəsində çalışırdı. Tale belə gətirdi ki, oğlum Məzahir könüllü olaraq cəbhəyə, Vətənin müdafiəsinə getdi, 1992-ci ilin avqust ayında həlak oldu... Azərbaycanın Milli Qəhrəmanıdır. Qəti deyə bilərəm ki, Nəriman Həsənzadə dərdimizi birgə daşdı... 1996-cı ilin may ayında ulu öndərimiz Heydər Əliyev

atası Məzahirin məzarına baş çəkməyə gəlmiş 3 yaşlı nəvəm Təhminəni görmüş və onu qucağına götürmüşdü... Bu hadisə hörmətli şairimiz Nəriman Həsənzadənin diqqətindən yayınmamışdı, öz hiss və təəssüratlarını iri bir şeir parçasında əks etdirərək mənə vermişdi. Şeir xüsusi bir məhəbbət və vürğunluqla yazılmışdı. Bu barədə Nəriman müəllimlə ya şəxsən görüşəndə, ya da telefonla söhbət salardıq. Mən də həmin şeirdən: «Bir körpənin gülüşündə Dünya qəmdən azad olsun!» beytini yada salardım və deyərdim ki, Nəriman müəllim, bu beyt xüsusi bir fəlsəfi əsərin mövzudur. Bütün bəşəriyyət, hamımız çalışmalıyıq ki, körpələrimizin üzündən gülüş, təbəssüm əskik olmasın. Bu körpə təbəssümü insan xoşbəxtliyinə açılan qapı olmalıdır. Bunu nəzərə alaraq Nəriman müəllimin şeirindən bir parçanı yazımın əvvəlində epigraf olaraq gətirdim. Hesab edirəm ki, həmin beytdə ifadə edilmiş fikir Nəriman Həsənzadənin ideyalar aləminin, ictimai-siyasi dünyadərkinin açarıdır. Zənnimcə səhv etmirəm.

Sevimli şairimiz Nəriman Həsənzadəni 40 ildən artıqdır ki, yaxından tanıyıram. Onu da deyim ki, çox yaxından tanıdığım, həmsöhbət olduğum, ədəbi-bədii düşüncələrini birbaşa dilindən eşitdiyim şair eloğlularımızdan biri də Hüseyn Hüseynzadədir (Hüseyn Arıfdir). Xüsusi sübuta ehtiyac yoxdur, deyim ki, Hüseyn Arıfla Nəriman Həsənzadə arasında bir doğmalığ, yaradıcılıq paralelləri müşahidə etmişəm. Nəriman müəllim mənim üçün çox əziz və doğmadır. Mənim nəzərimdə Nəriman Həsənzadə özünəməxsus yaradıcılıq dəsti-xətti, orijinal dünyaduyumu olan görkəmli şair, xalqının tarixinə yaxından bələd olan, elini-obasını övlad məhəbbəti və vürğunluğu ilə sevən bir vətənpərvər, görkəmli ictimai və dövlət xadimi, gözəl alim, istedadlı publisist, dəyərli pedaqoqdur. Bütün bu sahələrdə Nəriman müəllimi yaxından izləmək, müşahidə etmək imkanım olmuşdur. Nəriman Həsənzadənin Bakı Dövlət Universitetində estetikadan dərs dediyi də yadımdadır.

XX əsrin 70-ci illərində Universitetin azad partiya komitəsinin katibi işləyirdim. Nəriman müəllim aramızdakı yaxınlıqdan istifadə edərək mənim vasitəmlə o vaxtlar Universitetin rektoru işləyən Faiq Bağırzadəyə nəzmlə bir ərizə yazıb vermişdi. Nəriman ona dərs yükünün ayrılması barədə xahişini bildirmişdi. Faiq müəllim də Nərimanın ərizəsi üstündə nəzmlə dərkənar yazaraq o vaxtlar tədris işləri üzrə prorektor işləyən professor Ələvsət Abdullayevə göndərirdi. Bunu hərdən Nəriman müəllimin yadına salıram və deyirəm öyrənin bu sənədlər indi hardadır. Yerinə düşər deyim ki, Faiq Bağırzadə geoloq olmaqla yanaşı, həmçinin güclü bədii təfəkkürə malik idi...

Bir neçə yaradıcı şəxsi tanıyıram ki, onların səsi, səs tembri xarakterlərinin açarıdır. Bunlardan biri də Nəriman Həsənzadədir. Onun səsi qərribə bir keyfiyyətə malikdir. Cazibədar, çoxahəngli və deyirdim «möcüzəli»dir. Bu səs həmişə yadda qalan, cəzbedici və unudulmazdır. Bu yaxınlarda Nəriman Həsənzadə ilə birlikdə görkəmli bir filosof həmkarımızın anadan olmasının 80 illiyinə həsr edilmiş elmi yığıncaqda iştirak edirdik. Söz xalq şairimiz Nəriman Həsənzadəyə verilmişdi. O da özünün ecazkar səsilə zalda iştirak edənləri «ovsunlamaqda» idi. Zalın kimsə xahiş etdi ki, Nəriman müəllim bir qədər ucadan danışsın. Nəriman müəllim isə cavabında: «Vallah, səsim elə budur». Həqiqətən də Nəriman Həsənzadənin səsi ölçülü-biçimli səsdir. Onun xarakteri də bütöv və əndazəlidir. Əlbəttə biz Nəriman Həsənzadəni yumşaq, həlim xasiyyətli, yüksək humanist şəxsiyyət kimi tanıyırdıq. Amma müşahidələrim əsasında bilirəm ki, Nəriman Həsənzadə çox prinsipial bir şəxsdir, yeri gələndə vulkan kimi püskürən, dağ seli kimi kükrəyən bir insandır. Nəriman müəllimi Ağstafada Saloğlu adlanan bir yerdəki bulağa bənzətmək olar. Bulağın bir gözündən sərin içməli su axır, üstdəki gözündən isə alov püskürür. Budur Nəriman xarakteri, budur Nəriman dəsti-xətti.

Hiss edirəm ki, Nəriman müəllim haqqında kitabın müəllifi Sadıq Şükürovu çox intizarda qoydum. Buna görə də çalışacam ki, təqdim olunmuş kitab haqqında mülahizələrimi yığcam şəkildə söyləyim. Öncə bir təəssüratımı bildirim ki, Sadıq müəllim Nəriman Həsənzadə yaradıcılığına təsadüfən gəlib çıxmayıb; o, bu yaradıcılığın ardıcıl tədqiqatçılardan biridir; Nəriman Həsənzadə yaradıcılığına çox yaxından bələddir və yaradıcılıq haqqında tutarlı söz söyləməyə tam qadirdir.

Əsərin elmi aparatı zəngindir və dolğun təsəvvür doğurur. Kitabda müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış mütəfəkkirlərin, tarixçilərin, filosofların, incəsənət nümayəndələrinin, şair və yazıçıların, sosioloqların əsərlərinə yerli-yerində istinadlar edilir. Ara-sıra Platon, Aristotel, Kant, Hegel, Şopenhauer, Nitsşe və digər dünyamiqyaslı filosofların adlarına rast gəlirik. Əlbəttə, bunlardan da məqamında istifadə olunur. Azərbaycanın mütəfəkkirlərinə, şair və yazıçılarına, dövlət xadimlərinə, tarixçilərinə müraciətlər də Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığının fəlsəfi-estetik təhlili zamanı Sadıq Şükürov tərəfindən əsərin məzmununa daxil edilir və hər biri bütövlükdə təbii görünür.

Oxucularla bir məqamda şərtləşməliyik ki, əsərin qayə və məqsədi düzgün dərk edilsin. Hər şeydən əvvəl, nəzərə almalıyıq Nəriman Həsənzadə konkret peşədə, vəzifədə işləmiş və hazırda işləyən real şəxsiyyətdir, böyük pedaqoqdur, tədqiqatçıdır, dünya mədəniyyət tarixinə həsr olunmuş «Kulturologiya» (Bakı-2005) adlı qiymətli dərsliyin müəllifidir. Nəriman Həsənzadə ad-san qazanmış, öz oxucu auditoriyası olan istedadlı şairdir, görkəmli publisistdir. Nəriman Həsənzadənin bir insan, şəxsiyyət və xadim kimi obrazı, siyasi çalarlı portreti yaradılarkən Sadıq Şükürov tərəfindən dəyərinə və yerli-yerində nəzərə alınır. Lakin burada başqa bir məqam da ciddi diqqət tələb edir. Məsələ bundadır ki, Sadıq Şükürovun kitabının başlıca mövzusu Nəriman Həsənzadənin

bədii əsərləridir, ədəbi-bədii yaradıcılığıdır. Deməli, S.Şükürovun qarşısında çox çətin və mürəkkəb, eyni zamanda da olduqca maraqlı, nüfuzedici bir vəzifə durur. Bu da Nəriman Həsənzadənin nəzm əsərləri, poemaları, ayrı-ayrı şeirləri, dramaturgiyası əsasında hörmətli şairimizin estetik-fəlsəfi dünyaduyumunun başlıca xüsusiyyətlərinin elmi təhlildən keçirilərək oxuculara çatdırılmasından ibarətdir. Zəruri bir cəhətə də diqqəti cəlb etmək istəyirəm. Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığını əks etdirən bu əsərin təhlili təkcə «estetik məsələlər»lə məhdudlaşmır, daha doğrusu, onun hüdudlarını xeyli aşır. Bu da hörmətli şairimizin yaradıcılığının çoxçalarlılığından və zənginliyindən irəli gəlir.

Bizcə, müəllif digər «yol» seçməkdə çətinlik çəkmişdir və düzgün hərəkət etmişdir. Əsər əvvəldən axıra qədər xüsusi maraqla oxunur, təhlil üçün seçilmiş məsələ və problemlərin şərh Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığından gətirilmiş nümunələrlə, şeir parçaları ilə müşayiət olunur. Şərhlər bütövlükdə inandırıcı və təqdir olunandır. Əsərin strukturu əsasən normaldır və ciddi etiraz doğurmur. Girişdə problemin aktuallığı, işlənmə səviyyəsi və s. şərh olunur. Əsərin şərh «Estetika tarixinə gəzinti», «Əxlaq, etika və estetik», «Estetik qavrayış gözəl hisslər yaradır», «Estetika dərslərini Poylu beşiyindən alan şair» adlı fəsilər üzrə həyata keçirilir. Belə hesab edirik ki, müəllif bir elm kimi estetik elminə kifayət qədər bələd olduğundan, estetikanın lazımı anlayış və kateqoriyalarını kifayət qədər bildiyindən bunların Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında öz təcəssümünü tapmasını kifayət qədər dolğunluqla və inandırıcılıqla göstərə bilmişdir. Bu cəhətdən gözəllik estetik həzz və estetik zövq, estetik hiss, komiklik, faciəvilik, dramatiklik və s. Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığına istinadən gətirilmiş nümunələr əsasında şərh olunur.

Əvvəlcədən qeyd etdik ki, Sadıq Şükürovun əsərində əsas şərh obyektinə təkcə estetik məsələləri deyildir. Əs-

lində burada Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığı daha geniş planda şərh olunur. Burada biz əxlaq, etika məsələləri şairin ictimai-siyasi platforması, dünyaya fəlsəfi yanaşması öz əksini tapmışdır. Cəmiyyətdə, insani münasibətlərdə təsadüf etdiyi nöqsanlar, ədalətsizliklərin şair tərəfindən kəskin tənqidi də diqqətdən kənar qalmamışdır. Müəllif Nəriman Həsənzadənin yaratmış olduğu həyat tablolarını nəzərə çatdırıb bilmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Sadıq Şükürovun «Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında estetika məsələləri» adlı monoqrafiyası dəyərli elmi-tədqiqat əsəridir.

Yekun olaraq deyə bilərəm ki, Nəriman Həsənzadə xalq həyatının, ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi proseslərin, tarixi keçmişimizin parlaq və yaddaqalan tablolarını yaratmış sevimli şairimizdir. Onun haqqında diqqətəlayiq əsərlərin çap olunması bizi həmişə sevindirəcəkdir.

İzzət RÜSTƏMOV,
Bakı Dövlət Universiteti
«Sosiologiya» kafedrasının müdiri,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

*Bir yerdə mən də böyük deyildi,
hamballar qorxmasın o yük deyildi.*

* * *

*Şairlə bir görüş, ya adi söhbət,
Allaha xidmətdi, bəndəyə hörmət.*

* * *

*Toyuq nəzərilə baxsalar, yəqin,
arpa bazarında bizimki tutmaz.*

N.Həsənzadə

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Xalq şairi Nəriman Həsənzadə zəngin, mənalı yaradıcılığı ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Sadə, səmimi şeirləri, epik-lirik, dramatik və publisistik əsərləri onun böyük vətəndaş olduğunu sübut edir. Həsənzadənin yaradıcılığında Xaqani, Əvhədi, Nizami, Nəsimi, Füzuli fəlsəfəsi, Vaqif, Vidadi saflığı, Q.Zakir, Seyid Əzim ehtirası, M.Hadı,

M.Ə.Sabir qüdrəti, S.Vurğun diapazonluğu, R.Rza cürəti var. Nəriman Həsənzadə şeiri, eləcə də tarixi və dramatik xronikal əsərləri göyqurşağının bütün rənglərini özündə cəmləşdirən, yerüstü və yeraltı sərvətləri ilə zəngin olan Azərbaycan torpağı, Azərbaycan təbiəti qədər rəngarəngdir. İlk şeirindən başlayıb, ən yeni şeirini özünəməxsus intonasiya ilə oxuyarkən göz önünə Şuşa, Cıdır düzü, Ağstafa, Qarayazı, Topxana meşəsi, Şəki, Şirvan gözəlliyi gəlir, yeni dünyanın baharını tərənnüm edən, nəğməkar, tribunada və efirdə çox təmkinlə, mənalı danışan bir şair gəlir.

O, Azərbaycan xalqına, Azərbaycan torpağına dərin köklərlə bağlı vətəndaşdır. «Poylu – beşiyim mənim» eposu Nəriman tənəyyülünü həm etik, həm də estetik cəhətdən tamamlayır. Xalq yaradıcılığının xüsusi formalarından biri olan bu eposda xalqın adət-ənənələri, qəhrəmanın keçmişi, həm də Nərimanın keçmişi, gözəl gələcəyi, başı qarlı dağları, Xəzəri, Göy gölü, Maral gölü, çəmənlikləri öz əksini tapmışdır. Nəriman Həsənzadə yaradıcılığının belə geniş, hərtərəfli olması, onun yaradıcılığı haqqında müxtəlif mövzularda elmi əsərlər, monoqrafiyalar yazmağa imkan vermişdir. Böyük yazıçı-alim Mir Cəlal Paşayev, akademiklərdən Məmməd Cəfər, Ziya Bünyadov, Mirzə İbra-

himov, Budaq Budaqov, İsa Həbibbəyli, Bəkir Nəbiyev; Akademiyanın müxbir üzvlərindən Yaşar Qarayev, Nizami Cəfərov; Xalq şair və yazıçılarından Mehdi Hüseyn, Osman Sarıvəlli, Süleyman Rüstəm, İlyas Əfəndiyev, Hüseyn Arif, Nəbi Xəzri, Xəlil Rza Ulutürk, İsmayıl Şıxlı, Məmməd Araz, Bəxtiyar Vahabzadə, Simax Şeyda; prof. Qəzənfər Paşayev, prof. Rüstəm Əliyev, prof. Şamil Salmanov, dosent Güldanə Əmrullahqızı; türk şairi Nazim Hikmət, bəlkə Xalq şairi Kaysın Kuliyev, kalmık Xalq şairi David Kuqultinov, abxaz Xalq yazıçısı Georgi Qulia, rus şair və tərcüməçilərindən Naum İsayeviç Qərbnev, Yakov Kozlovski, alman şairi Karl Otto, rus tənqidçisi A.A.Anikst, Q.Mitin və başqaları şairin yaradıcılığının bu və ya digər sahələrini tədqiq edib oxuculara çatdırmışlar.

Biz isə şairin yaradıcılığında azadlıq, etika və estetika¹ məsələlərindən bəhs etmək fikrindəyik.

Bu mövzunun işlənməsi bir tərəfdən N.Həsənzadənin yaradıcılığında toxunulmayan sahəni

¹ Estetika – yunanca Aisthetikos – hissi qavrayışa münasibət, yəni varlıqdakı gözəlliyi insan tərəfindən dünyanın estetik surətdə dərk olunmasının xüsusiyyətlərini və gözəllik qanunlarına əsaslanan yaradıcılığın ümumi prinsiplərini, o cümlədən varlığı estetik surətdə əks etdirməyin xüsusi forması olmaq etibarilə incəsənətin inkişaf qanunlarını öyrədən elmdir.

şərh etməyə, digər tərəfdən isə onun keçdiyi həyat yolu («Nəriman Həsənzadənin həyatı yuxudur, intəhası «cənnət» yuxusudur»; 2004) əsasında bəzi estətlərin, həm də XX əsr estətlərinin ifrat baxışlarını tənqid etməyə imkan yaradır. N.Həsənzadə yaradıcılığı əsasında belə bir cəhəti də şərh etməyə çalışacağıq ki, keçmiş irsə tənqidi münasibət və gələcəyi qabaqcadan görmək, insana xidmət etmək və onu mənəvi cəhətdən, estetik baxımdan, etik çərçivə daxilində zənginləşdirməkdir. Ənənə və novatorluq, müstəqillik humanizmi, xəlqilik və azad fikirlilik gerçəkliyinə və onun tərkib hissəsi olan sosializm dövrünü romantikasından fərqli olan XX əsrin 90-cı illərindən sonra yaranan ədəbiyyatda yeni inqilabi romantikaya sahib olmağın qanunauyğunluğu kimi mühüm problemlərdə Sovet dövrü estetiklərinin baxışlarının sağlam düşüncə üçün o qədər də yaramadığını qeyd edərkən, Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığına ona görə söykənirik ki, o, mədəni irsimizin ləyaqətli varisidir, novator sənətkardır. Şairin yaradıcılığında xəlqilik və xalq təssübkeşliyi, insana və bəşəriyyətə məhəbbət özünün gözəl ifadəsini tapmışdır. N.Həsənzadənin etik və estetik baxışları və ədəbi-bədii yaradıcılığı idrakı cəhətdən milli və bəşəri bünövrə üzərində da-

yanmışdır. O, estetik şüurun, xüsusən ən yeni ədəbiyyatın meydana gəlməsi, tarixi rolu, ictimai əhəmiyyəti kimi mühüm məsələlərə müstəqil dövlət tarixi nöqteyi-nəzərindən yanaşmışdır. N.Həsənzadə Sovet dövründə yazdığı əsərlərində də bu məsələyə tarixilik baxımından ancaq çox ehtiyatlı yanaşıb önəm vermiş, «Nəriman» poemasında qanunları deyil, tarixin gerçəkliyini əsas, üstün saymış, ehtiyatı bilərəkdən «unutmuş», baş qəhrəman Nərimanovu götürmüş, buna görə də «başı ağrımış», dilindən izahat versə də, tövbə aktına – babası, Port–Artur qəhrəmanı Əliağa Şıxlinski kimi qol çəkməmiş, səbəbini soruşanda – «...tarixi gerçəkliyi dana bilmirəm...» – demiş, Müstəqillik Aktına isə ilk qol çəkən deputatlardan olmuşdur. Antik ədəbiyyatda da deyilir ki, Qənimed Zevsin qarşısına şərab qoyur. Aristotel bu məsələni belə izah edir: – Allahlar şərab içmir, şərbət içir. «Poetika» kitabının müəllifi Aristotel bununla Qənimedə bəraət qazandırarmı? Lakin atılmış söz gülləsi geri qayıtmır... Günahkar şairdimi? Yox, metaforalardı. N.Həsənzadə də Sovet sensorunun qarşısına tarixi faktı – (metafora kimi – S.Ş.) qoymuşdur. Fakt isə qanunu gülünc vəziyyətə salıb, özü sınıdır, sındırır. Müəllifdən tələb

edirlər ki, əsərin baş qəhrəmanı Şaumyan olmalıdır. N.Həsənzadə deyilənə əməl etmir.

Qənimed Zevsin qarşısına şərab qoymaqla onun batinini ortaya çıxarır. Axı, Zevs şər Allahıdır. O, insanların yanında üzüqara olduğu üçün bizim eradan əvvəl V əsrdə yaşayan qədim dövrün heykəltaraşı Fidiy onun siluetini qara daşa həkk etmişdir.

N.Həsənzadə də sensorun qarşısına həqiqət zəhərini qoymaqla Şaumyanın iyrənc xarakterini, batinini ortaya çıxarır: Aristotel deyir ki, Allahlar şərab içmir, şərbət içirlər... Təkrarlayaq ki, Həsənzadə sensorun lafına qulaq asmır, Şaumyanın da Zevs kimi insanlara düşmən olduğunu göstəriş verənə başa salır. Zevs insanlara od verməsə də, Prometey xeyirxah ruhların köməyi ilə Zevsdən gizli odu insanlara çatdırır. Bu yerdə Həsənzadə Prometey¹ yolu getmiş, Prometeyləşmiş, etik baxımdan xalqının oğlu olduğunu sübut etmiş, estetik hissini etikadan sonra gəldiyinə laqeyd qalmamış. Hər şeydən əvvəl soydaşlarına gerçəkliyi unutmamağı tövsiyə etmişdir. Antiq dünyanın böyük filosofu Aristotel Qənimedə kömək etdiyi kimi, türk dünyasının böyük siyasi xadimi və filo-

¹ Xeyirxah Allah Prometey ya nəhəng Yaretin əmisi oğludur, ya da Zevsin dayısıdır... «...Античная литература». М., 1973, стр. 25.

sofu Heydər Əliyev də fakta əsaslanan, fikrindən dönməyən şairə kömək edir... Bu etik və estetik cəhətdən önəmlidir, təqdirəlayiqdir.

İnsanın «Nəriman» və «Bütün Şərq bilsin» əsərlərindən aldığı estetik həzzdən əmələ gələn emosional yüksəliş çox zaman ona gətirib çıxarır ki, dinləyici özünü bədii əsərdə təsvir olunan hadisələrin iştirakçısı kimi hiss edir. Daşnak Şaumyan bu əsərlərin qəhrəmanı olsaydı, tamaşaçı Şaumyanın cinayətlərinin iştirakçısı olardı.

N.Həsənzadə «Nəriman» poemasında və «Bütün Şərq bilsin» dramında yaradıcılıq təcrübəsinin püxtələşdiyini göstərmişdir. Əsərdə ekspressivlik çox vaxt şairin istedadının, varlığı obrazlı, dramatik şəkildə əks etdirməyin parlaq xüsusiyyəti kimi təzahür etmişdir.

Ədəbiyyatda ekspressionizmin yayılması, XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf etsə də, poeziyada ekspressionizm təzadlı obrazların deformasiyası sayəsində dilə ifadəlilik, mənzum drama həm etik, həm də estetik çeviklik vermək səyi ilə xarakterizə olunur. «Bütün Şərq bilsin» əsərində ekspressionizm estetik qanunlara zidd mövqedə göstərilməmişdir. Dramda estetik zövq, dramdakı fərdlərin estetik zövqü bir-birindən fərqlidir. Səriyyə, Nəriman, Qələndər, Qocaoğlu Süleyman

və başqaları müxtəlif zövqə malik insanlardır. Bunların arasındakı mühüm fərqi göstərməklə bərabər unutmaz ki, estetik zövq qabiliyyəti də hər şeydən əvvəl birinciyə, real gözəllikləri duymaq və onlardan həzz ala bilmək qabiliyyətinə əsaslanır. Bu baxımdan Nərimanovun zövqü və gözəllikdən həzz almaq hissi başqalarından onu fərqləndirən xüsusiyyətdir. Estetik həzz kimi, estetik zövqün də mənbəyi mücərrəd ideyalar, təsəvvürlər deyil, gerçəklikdir – «Atabəylər» dramında bu gerçəklik XII əsrin ictimai mühiti ilə müəyyənleşir və sağlam, yüksək estetik zövqə malik olub-olmamaqdan asılıdır. Fərq yalnız ondadır ki, estetik həzz daha çox hissiyyatla, hissi həyatla əlaqədar olub, obyektə – insanda hissi həyat şəklində təzahür edir; estetik zövq isə hissi həyatla əlaqədar olmaqla bərabər, həm də ağıl, mühakimə qismində, xəyal, fantaziya, təsəvvürlərlə əlaqədar olub insanda, subyektə məhz estetik şüur, gözəllik haqqında anlayış gerçək şəkildə və mənəvi bir keyfiyyət kimi formalaşır, həm də fərdi estetik baxış, estetik ideal xüsusiyyətləri kəsb edir. «Pompeyin Qafqaza yürüşü» xronikal dramında bu parçanı nəzərdən keçirək:

*Qadın namusuna toxunmaq olmaz,
İti bıçaq olur o dəmdə Qafqaz.*

*Gözəl alban qızı, əsl zadəgan,
Hüsnün qarşısında sarsılır insan.
Açır səngərdə də zərif bir çiçək,
Ona nə meh dəysin, nə əsən külək.
Səxavət göstərdi mənə bu dağlar,
Romada görüşsək, daha xoş olar.*

(Feofana)

*Troya şahzadəsi Briseidadan,
Alban şahzadəsi zərifdi, inan.
Onda Aqmemnon, indi də Pompey,
Əsir qadınlara əsirdi tale.*

İlkən

*Romaya özüm yox, gedər cəsədim,
Pompeylə döyüşdü hələ məqsədim.
Pompey qəsbkardı.*

Pompey

*Qəsbkar olmur,
Kim qalib gəlibsə haqlı da odur.*

İlkən

*Qasid ağ atından yıxıla bilməz,
Bizim eşqimizə qəsd ola bilməz.*

Pompey

*Qasid səhv elədi bir cavan kimi,
Amma həlak oldu qəhrəman kimi.*

*Beldə çətin deyil qılınc gəzdirmək,
Beli yox, biləyi bərkitsin gərək.*

İlkcan

*Yaşamaq istəsə, Pompeyə olar,
Qasidə olmazmı qanlı qəsbkar.
Artıq olsa idi bir ayaq izi,
yeri əyərdimi daş – tərəzisi?!
Gedəndə ər getdi, ata dönmədi,
dünyadan soruşdum, dünya dinmədi.
Yox, Qasid qayıtsın, yenə qayıtsın,
o məndən gedibdi, mənə qayıtsın.*

Necə böyük kəşf, necə böyük istedad – Həsənzadənin mütəfəkkirliyinin, hissiyat aləminin, zövqünün təsdiqi bax budur: İnsani hisslərin drammatizmi. Həyat, insan, zaman və əxlaq bütövlüyü, sədaqət, estetik anlayış öz daxili psixologiyasında əsas sayılan mənada «ehtisas» (Einfühlung) ifadəsini ilk dəfə estetik anlayış kimi alman nəzəriyyəçisi və tarixçisi R.Fişeir elmə daxil etmişdir və ehtisas nəzəriyyəsi F.Lipsin psixoloji estetikasının əsasını təşkil edir. XX əsrdə N.Həsənzadə bu ehtisası (duyum) müsbət mənada götürmüş, lakin buradakı hiss, duyma, gözəllik insan şüurunun fəaliyyət məhsuludur, insanın bu və ya başqa bir real predmetə ruhən nüfuz etməsinin nəticəsidir. İlkcan – Pompeyə cavabı ilə sübut edir ki,

insan öz şüurunun sayəsində işğalçını məğlub edir, onu öz fikirlərini və hisslərini qavramaq məcburiyyəti qarşısında qoyur. Düşüncə və həyəcanlarının təsiri ilə özünə məhəbbət yaradır. Pompey emosional olsa da, bunu üzə vurmur... Həsənzadə bu qarşılaşmanı hissi baxımdan dramaturgiyaya gətirmiş, mükəmməl sənət əsərinin həm etik, həm də estetik gözəlliyində novator olmuşdur. Dialoq əxlaqi baxımdan hissidir. Yaşasın belə hiss!...

N.Həsənzadənin «Tariximiz, taleyimiz» (2002) kitabında sənət və sənətkarlıq, estetika və etika məsələlərinə aid bir çox dəyərli məqalə və müsahibələri, yerli və xarici ölkələrdə çağırılan simpozium və konfranslarda çıxış və məruzələri toplanmışdır. Maraqlı cəhət ondadır ki, başqa mütəfəkkir sənətkarlar kimi N.Həsənzadə də bu əsərində sənət haqqında, etika və estetikanın müxtəlif məsələləri haqqında irəli sürdüyü nəzəri fikirləri özünün bədii əsərlərində təcrübi olaraq həll etmiş, öz yaradıcılığı ilə dövrümüzün sənətkarlarına nümunə olmuşdur.

O, milli Azərbaycan ədəbiyyatının estetika və etikasının nəzəri məsələlərinə aid müxtəlif sənət adamları haqqında yazdığı məqalələrində, eləcə də ali məktəblərdə tədris olunan «Kulturologiya»

dərsliyində, şeir kitablarına yazdığı ön sözlərində yeri gəldikcə, Azərbaycan ədəbiyyatının bəzi nümayəndələrinin yaradıcılığına da istinad etmişdir. Problemin belə bir şəkildə həllinə çalışarkən o, ulu öndər Heydər Əliyevin belə bir göstərişinə əsaslanıb — bədii yaradıcılıq problemlərini «təməz nəzəri yolla» həll etmək olmaz. Burada həyat materiallarına, tarixi faktlara əsaslanmaq məqsədəuyğun və faydalıdır.

Biz də bu problemi həll etmək üçün bir sıra böyük ədəbiyyatşünasların (Məmməd Arif, M.C.Cəfərov, B.Nəbiyev və b.), tarixçilərin, estetlərin, filosofların — İ.Rüstəmovun, F.Qasımzadənin, R.Mehdiyevin və başqalarının, eləcə də xarici ölkələrin müdriklərinin əsərlərini nəzərdən keçirmiş, müasir dövr üçün lazım olanlarını götürmüşük. Bu işdə bizə «Heydər Əliyev: Ədəbiyyatımız və mənəviyyatımız» (2005) kitabının böyük köməyi dəyib.

Belə bir həqiqəti də deyək ki, Nəriman Həsənzadəni tam mənasında Azərbaycana bağlamaq, onun böyük ideallarının sərhəddini daraltmaq olardı. O, mənən Azərbaycan xalqına mənsub olduğu kimi, ideya və estetik baxımdan dünyanın əzilən sinfinə də məxsusdur.

*
* * *

N.Həsənzadənin yaradıcılığına bir neçə dəfə müraciət etməyim ola bilsin ki, bəzi həmkarları-
nın iradəsinə səbəb olar. Mən isə onlara türk dün-
yasının dahi yazıçısı, mütəfəkkir ziyalısı mərhum
Çingiz Aytmatovun sözləri ilə cavab vermək is-
tədim: «Öz şair çağdaşın haqqında mühakimə
yürütmək – o, çoxdan tanınmış məşhur söz ustası
olsa belə, həmişə mürəkkəb və məsul işdir. Bir
həqiqəti təsəvvür etmək çətin deyil ki, klassikləri
yalnız keçmişdə axtaranlar çağdaşın barədə de-
yəcəyin tutarlı fikirlərə dodaq büzüb, çiyin çəkə
bilərlər. Buna görə də, istər-istəməz işə ehtiyatla
yanaşmağı vacib bilirsən. Xoşbəxtlikdən elə hal-
lar olur ki, heç nə ilə hesablaşmadan, çəkinmədən
öz çağdaşın haqqında ürəkdolusu, açıqca fikrini
bildirirsən ki, buna da məsələyə hamburqsayağı
yanaşma deyərlər». Bu fikirlərə rəğmə qəti bir
inamla demək olar ki, N.Həsənzadə yaradıcılığı
orijinaldır. Milli poetik fikrin ən böyük nailiyyət-
lərindən biridir. Mənim təkrar Həsənzadə yaradı-
cılığına müraciət etməmin səbəbi də budur. Zən-
gin Azərbaycan ədəbi ənənələri müqabilində bu
cür nüfuz və şöhrət qazanmağın çox-çox çətin ol-
duğunu asanca təsəvvürümə gətirirəm. Bununla

belə unutmaq olmaz ki, ənənələr yalnız və yalnız müasirliyin gərdisində, yeni yaradıcıların yeni sözündə yaşayır.

*Mən yansam, sən yanarsan,
üşüsəm, üşüyərsən, –
dözməz sinəndə ürək.
Mən də yandım bir zaman,
üşüdüm də sənintək.
Ancaq bildim sonralar,
sonra... lap sonra bir gün:
yanırmış, üşüyürmüş
o da bir özgəsiyçün.*

Şeir sənəti barədə, eləcə də estetik barədə mühakimə yürüdərkən biz tez-tez «poeziyanın sehiri», «poeziyanın musiqisi», «poeziyanın sirri» ifadələrini işlədir, bununla da adətən anlaşılması asan olmayan hissi qavrayışı, predmeti dəqiq müəyyənləşdirməyən qeyri-adi məfhumları, duyğuları, etik cəhətdən açmağa çalışırıq, şeirdəki estetik gözəlliyi, estetik mahiyyəti duymaq isdedad tələb edir. Bu tələb ilham pərisini hərəkətə gətirir və bu da gözəldir ki, hər kəs hər bir qabiliyyətli adam onları oxuyanda həyəcanlanır. Belə anlarda həmin adamlar özlərini şair hesab edir. Poeziyanın sehrli atribut vəzifəsini daşıyan estetik o zaman intəhasız təsirediciliyə, intəhasız kamiliyə qadir olur ki, şeir yaradanın fitri isdedadı mənəvi

təcrübəsi, etik çərçivə daxilində başlıca rol oynasın. Çünki on dörd yaşlı yeniyetmənin poetik duyumu ilə yetkin adamın estetik hissi və fikirləri arasında böyük fərq var. Tarix «ələyinin» dibində qalan inciləri – dünyanın poetik söz antologiyasını vunderkindlər (onların dühasını inkar etmək məqsədində deyilik) deyil, zəngin mənəvi təcrübəyə, estetik zövqə malik olan qüdrətli şəxslər yaratmışlar. N.Həsənzadənin dünya mədəniyyəti tarixini araşdırıb yazdığı tədqiqat əsəri olan «Kulturologiya» bu cəhətdən şairin estetikaya aid fikirlərini tarixiləşdirir və aydın olur ki, estetik tarixən Misirdə təşəkkül tapmışdır. Dünya mədəniyyəti irsinə Qərbdə Homerdən Puşkinədək, Şərqdə Füzulidən H.Cavidə, M.Hadiyə, M.Ə.Sabirə, S.Vurğuna, R.Rzayadək neçə-neçə nəsillərin təxəyyül qüdrəti və təcrübəsi sərf olunmuşdur.

*Rusiyanın dar günüündə qalxdıq ayağa,
rusun tankı, təyyarəsi getdi qabağa,-
Brandenburg qapısından düz Reyxstaqa!
Bakı nefti Moskvanın qan damarıydı,
Neft çıxaran Azərbaycan oğullarıydı.
...Şamaxılı Baş memarın günahı nəydi?¹-
Kremlə tikən əllər bir möcüzəydi.*

¹ (XIV əsr Dmitri Donskoyun tapşırığı ilə Moskvaətrafı meşədə Kremlə tikən 11 nəfər türkün izini itirmək üçün öldürüldülər. Baş memarın adı Əli idi - S.Ş.).

*Qətli də bir möcüzəydi...
tərif üzəydi,
atamanın qılıncıyla tutuldu yası,
qoca tarix lənətlədi «Böyük knyazı».*

Bu, tarixdir, tarixin estetikası yatmış «gözəl»-dir. Yatmış «gözəl»in meyarı isə poeziyanın meyarıdır. Hər şeydən əvvəl, bu, sənətkarın yetkinlik meyarıdır. Onun kollektiv təcrübəmizlə həmahəng olan fəlsəfi və mənəvi müdrikliyinin meyarıdır və bundan sonra şəxsiyyətin estetik harmoniyası, epitetlərin gözəlliyi və daha sonra dövrün əsən yellərinə istedad yelkəni ilə sinə gərmək bacarığı gəlir. Dövr dəyişir, ömür keçir, lakin həqiqi sənət estetik cəhətdən varlığı bizə sevdiren sənət – dünyanı bizim üçün əbədi həmişəyaşar varlığa çevirir. Əlbəttə, söhbət insandan – bütün əsrlərdə insan olmaq eşqi ilə sevməkdən, məhəbbət oduna yanmaqdan, qüdsiyyətdən gedir.

N.Həsənzadənin «Tariximiz, taleyimiz» kitabında toplanan müxtəlif məzmunlu əsərlərin hamısında aydınlıq və müdriklik görürəm. Şairin təlatümü, inkar və təsdiqi, müsahibə xatirinə müsahibə, söz xatirinə söz deyil, qəlb çırpıntısından, inamından doğan həyatı, insani duyğulardır. Bizi əhatə edən aləmdə hər nə varsa, şairi dərindən-dərinə düşündürür. Bu prosesdə o, ya düşünməli, ya da düşünməməlidir. N.Həsənzadənin hissiyyatı ikinci cəhəti qəbul etmir. Bu düşüncənin es-

tetikası Bəşəriyyətin yaşamasına köməkdir. Lakin bu zaman «şairin özü də ixtiraçı olmalıdır» (Aristotel) və onun ixtirası cəmiyyətin tələbinə cavab verməlidir. Estetik duyumu gözəllikdən zövq alan şair üçün dayaz düşünmək hissi yoxdur. Həqiqi şair ehtirası xeyir və şəri, gözəlliklə eybəcərliyi, böyüklüklə kiçikliyi, bir sözlə, insan ruhunun ali və xırda duyğularını poeziya səviyyəsinə qaldırmaq, məhz Həsənzadənin fikirlərindədir. Müttəfəkkir şairin əsas qayəsi də, uğuru da bundadır. Qadın–kişi münasibətindən doğan əbədi mövzu – Firdovsidə, Nizamidə, Xaqanidə, Füzulidə, Şekspirdə, Balzak və Hükoda, E.Zolya, Puşkin və L.Tolstoyda var, lakin o, Həsənzadənin qələmində təzələnib. Bu nə Dostoyevskinin «Ev sahibəsi»ndə təsvir olunan qadın, nə də Rəşad Nuri-Güntəkinin «Çalıquşu» romanındakı Fəridə obrazlarına bənzəmir.

*...Tələsmə bir məqam düşsə əlinə,
inanma dünyanın gəlhagəlinə.
Arvadın – uşağa, qıza, gəlinə,
kişinin – arvada ehtiyacı var...*

*...Böyüklər iş görüb, uşağam deyib,
basılıb o kəs ki, qoçağam deyib.
Nəriman, çox qızma, ocağam deyib,
ocağın bir oda ehtiyacı var...*

(«Ehtiyacı var»)

Həqiqət odur ki, kişinin qadına ehtiyacı ilahi ehtiyacdır: «qadınlar anadan ağıllı doğulur» (Budda). Sevgilisindən küsənin niskili, qəribəlikləri, zarafları və bunun əksinə misralarda yaşayan mər-danə dözümlü və vəfalılıq bizi gözlərimiz yaşarınca kövrəldir, şair sevgilisini adi söyüddən yox, «yaşıl söyüddən» soruşur...

*Gəlibmi, gedibmi,
yanına o mənsiz?
Sən onsuz özgəsən,
yad olub o, sənsiz, ay yaşıl söyüd.*

*Yağışlar yağanda,
yığardı ovcuna.
O sənənin saçını,
mən onun saçını, ay yaşıl söyüd.*

*Yanına qaçardıq
gülüşə-gülüşə,
yığıla-yığıla,
sürüşə-sürüşə, ay yaşıl söyüd.
Küsülü gülüşü,
düşürmə yadına.
Saçların tökülüb
ayaqlar altına, ay yaşıl söyüd.*

Ofelyanın («Hamlet») «Ay söyüd, ay söyüd – ay yaşıl söyüd» mahnısından tamam fərqli olan «Ay yaşıl söyüd» şeiri xəfif kədərdən ibarətdir. Ofelya sevgilisini bir daha görməyəcəyində yaşıl söyüdü günahkar bilir... Həsənzadə «Ay yaşıl söyüd» şeirində nakamlıq rəmzi söyüd ağacının altında görüşdüklərini, gəncliyə məxsus hisslərin şıltaqlığını başa düşməyib ayrıldıqlarını söyüd ağacından soruşur. Və sorğu insanı duyğulandırır, nəcibləndirir, onda ülvi hisslərin oyanmasına, gəncliyin estetikasına, yaradıcılıq təxəyyülünün inkişaf etməsinə, dünyanı duymaq imkanlarının genişlənməsinə və s. kömək edir. «Ay yaşıl söyüd»də N.Həsənzadə gözəlliyi konkret olaraq hisslərin uyğunluğu, mütənasibliyi və harmoniyası kimi, oxucusunun öhdəsinə buraxarkən sanki deyir: – Siz gənc olubsunuzsa «yaşıl söyüdü»nün altında deyil, bəlkə çiçək açmış iydə ağacının altında görüşübsünüz!». Lakin şairin yaşıl söyüdü estetik cəhətdən abırlı-həyalıdır, iydə ağacı etik cəhətdən xoşa gəlməyən hissləri yada salır... çünki şair hamıya doğma olan bu əzablı-ışıqlı münasibətlərdə sözə gəlməyən ilahi duyğuları poeziyanın sehrilə əldə etmişdir.

Nəriman Həsənzadə bütün insanlara xas olan bu ehtiraşlardan birbaşa zaman, məkan və fəzanın

abstrakt aləminə bizim günlərin həyəcanlarına – dünyanın nüvə təhlükəsinə körpü-fikirlər, körpü-obrazlar atır, yenidən hər birimizə, bütün nəsillərə, yenidən insana, öz qonşusuna, onun od-ocağına və bundan sonra bütün kainata üz tutur və bütün bu işlərdə o sözü diqqətlə seçir və yaxşı bilir ki: «Sözlə hər cür ifadədə aşağıdakı hisslər vardır: əsas səs, heca, bağlayıcı, isim, fel, üzv, fleksiya, cümlə. Əsas səs bölünməz səsdir, ancaq hər cür yox, elə bölünməz səs ki, onlardan mənə ifadə edən söz yaranır...».¹

Dünya bəlkə buna görə maraqlıdır.

Bəlkə elə

buna görə şairlər var,

yazılası, oxunası, yüz əsər var.

Sənin, mənim arzumuzca,

dünya hökmü – fərman deyil.

(«Vətənsiz»)

Sözə belə diqqət və hörmətlə yanaşan şairin ölçüsüz istedadı, estetik fəaliyyətin məzmunu, istiqaməti formalarına Həsənzadə ictimai həyat şəraiti baxımından müəyyənləşdirərkən babası Füzuli kimi sözə üstünlük vermişdir. Mənə görə,

¹ Aristotel. Poeziya sənəti haqqında. Bakı, 1974, səh.92.

oxucu Həsənzadənin poeziyasında estetik gözəllikdən könül xoşluğu əldə edərsə, bu elə tarixin özüdür. Oxucuların çoxu bu gün özünü, öz dünyasını, öz hiss və həyəcanlarını Həsənzadənin – «Vətənsiz», «Zümrüd quşu», «Kulturologiya», «Pompeyin Qafqaza yürüşü», «Atabəylər», «Kimin sualı var», «Heybədə gəzən şeir», «İtən səs haqqında nəğmə», «Ukraynalı qız», «İmzalar içində» və s. əsərlərində tapa bilər.

N.Həsənzadənin yaradıcılığında estetika məsələləri, poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətə millidir. Bu müstəsna dərəcədə çox vacib haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində fel olmağı bacarasan və xalqın dil mədəniyyətinə öz töhfəni verə biləsən. Bununla bahəm, Həsənzadənin poetik və estetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mənə kəsb edir. Və millilikdən ümumbəşəri zirvəyə qalxır. Onun obrazları dünyanın Sezar, Hegel, Şekspir, Evripid kimi görkəmli şəxsiyyətlərinin həyatını oxuyub zənginləşir. Şair deyir:

*İlham Şekspri çox oxuyardı,
bir də Evripidi həssas duyardı,
Antik fəlsəfəni varaqalayardı,
Sezarla, Hegellə maraqlanardı.
Aşığı Ələsgərdən əzbər deyərdi,
qoca Herodota o baş əyərdi.*

*Astiyaqla bağlı əfsanələrdən,
Ağıllı fikirlər deyərdi hərdən.*

(«Kimin sualı var?»)

İndiki halda Həsənzadənin Sovet dövründə yazdığı əsərlərini oxuyanda, elə bil ki, dünyanı oxuyursan. «Tariximiz, taleyimiz» bu cəhətdən onun əsl beynəlmiləçiliyinə aid çox mühüm mətləblərə cavab verir.

Bununla yanaşı, vacib bir məsələni Həsənzadənin xarakterini – beynəlmiləl şair olduğunu müəyyənləşdirən üstünlükləri barədə danışmaq isdərdim; – lirizm və vətəndaşlıq onun yaradıcılığında ayrılmaz, bir-birinə dayaq olan, estetik fəaliyyətə malik saz simləridir. Və bu simlər onun şəxsi və ictimai dünyagörüşünün sarsılmaz gücə malik olduğuna zəmanət verir. Həsənzadənin yaradıcılığını bütövlükdə oxuduqda məlum olur ki, o, böyük vətənpərvərdir, ağıllıdır, sözün yaxşı mənasında emosionaldır, gənc yazarlara yol göstərən, nəsihət verən şairdir.

N.Həsənzadənin yaradıcılığında estetika məsələləri – tarixi müasirlik baxımından yaşatmağı bacarır, keçmişə xatırlamaqla gələcəyi sevdilir. Həsənzadə keçmişə görə əzab çəkmək isdəmədiyinə görə «Pompeyin Qafqaza yürüşü» və «Ata-

bəylər» mənzum dramlarını yazmış və bu da onun mövzu dairəsinin genişliyindən, hafizəsinin zənginliyindən, tarixi yaxşı bilməsindən xəbər verir.

Həsənzadənin yaradıcılığında estetik məsələlərini açıqlayarkən mənim üçün aydın oldu ki, tarix çoxdan ötüb keçib, nə haqlılar qalıb, nə də haqsızlar. Adama elə gələ bilər ki, keçmiş qaranlıqlarda yoxa çıxmışsa, əzab çəkməyə dəyməz. Lakin Həsənzadə keçmiş bu günün gözü ilə müqəssir kürsüsündə oturur: Pompeyi, II Tiqranı iflic vəziyyətinə salır, bu, tarixin səhifələrində saxladığı iflicdir, İnanç Xatunun başından estetik tacı götürür, nifrət tacını qoyur. Bəşəri hisslər bunu qəbul edir. Həsənzadə bizdə belə bir yəqinlik yaradır ki, indiki adamların taleyi keçmişdən asılıdır... Buna görə də estetikanın tarixinə də öləri nəzər salmaq lazımdır. Axı, tarixin mərhələləri estetik hisslərdən məhrum deyil...

ESTETİKA TARİXİNƏ GƏZİNTİ

*Tarix bizim olubdu,
tarix yazan özgələr,
tarixə düşməyibdi
bizim tarixi hünər,
bizim tarixi kədər.*

* * *

*Nə vaxt yetişirsə böyük sənətkar,
hər xalqın şöhrəti o vaxta düşür.*

N.Həsənzadə

Hər hansı bir şairin yaradıcılığında estetik məsələlərdən söhbət açarkən estetikanın bir istilah kimi harada, kimlər tərəfindən, nə məqsədlə işlədildiyini xatırlamaq istəyirik, ona görə ki, ictimai inkişafın müəyyən mərhələlərində, böyük ictimai-tarixi təbəddülatlar dövründə mənəvi mədəniyyətin – poeziyanın bütün sahələrində olduğu kimi, estetik görüşlərdə də həmişə yeni bir mərhələ, yeni bir canlanma əmələ gəlmiş, həyat, məişət gözəlliyi insanın mənəvi gözəlliyi və poeziyadakı gözəllik haqqında yeni fikirlər, mübahisələr

yararmış, yeni estetik tələblər, meyarlar irəli sürülmüşdür... Mənsə estetikani poeziya və rəsm əsərlərində daha yaxşı duyuram. Daxilən səsləri eşidirəm. Rəsm əsərlərində təbiət təsvirlərini görürəm, gözəllikdən həzz alıram. Bu baxımdan Səttar Bəhlulzadə və Maral Rəhmanzadənin tabloları mənim hisslərimə rahatlıq verir, çünki onlar sənət ulduzlarıdır. «Əsl sənət xalis güzgüdür» (Kafka). Hər iki rəssam öz tablolarında Mirzə İrəvani və Vereşşaqin kimi zamanı arxada qoymuş, XX əsr Azərbaycanın mənzərəsini, təbiətin ekologiyasını kətan üzərinə köçürməklə vətəndaşlıq vəzifəsini yerinə yetirmişlər. Onların tablolarındakı həqiqətə, insanın mənəvi aləminə güclü təsir edən gerçəkliyə qeyri-səmimi yanaşmaq gözəlliyin estetikasını duymamaq deməkdir. «Çünki həqiqətlə (tarixi faktla - S.Ş.) oynamaq həyatla oynamaq deməkdir» (Kafka), həyat isə oyunbazları sevmir. Kar olsam da zövqsüz deyiləm. Bu zövqü mənə bəbəklərim verir, lakin mənə karın musiqi duyumuna malik olduğunu deyən tapılsa, bu, korun güzgüyə baxıb qaş-göz oynatmasını xatırladar.

Amma karla korun fərqi var. Onların fərqi belədir: - Kor güzgüyə baxmaqla özünü aldadır; onun yadda saxlamaq qabiliyyəti isə güclüdür. Kar isə şeiri oxuyur, öz daxili «məni» baxımından onu

eşidir, zövq alır. Bu zövqü o qulağı ilə deyil bəbəkləri ilə alır. N.Həsənzadə bu məsələyə şərti baxır. Və deyir: «baxmaq hələ bilmək deyil, göz ilə dərk eləsək, ağıl ilə oxusaq»¹ (burada dərk etmək görmək mənasında işlənmişdir), həyat harmoniyası bəbəklərdə toplanıb hiss aləmini hərəkətə gətirir, insan predmetin mahiyyətini qavrayır.

Deməli, estetik zövqlə, başqa sözlə obyektiv gözəlliyi duymaqla, dərk etməklə, təsəvvür etməkdə, qiymətləndirməkdə həm hisslər, duyğular, həm də müəyyən mənada ağıl, dünyabıxışı iştirak edir. N.Həsənzadə bunu belə ifadə etmişdir:

*Elə dayanırsan, elə baxırsan,
elə bil qarşında quru bir daşam.
İpək saçlarını öpüb oxşayan,
elə bil hardasa
mən olmamışam.*

*Yuxuda görərdin nə vaxtsa hər dəm,
yolumu gözlərdin yollardan uzaq.
Mən sənənin yuxundan çıxıb gəlmişəm,
bu da bir yuxudur,
gəl, tanış olaq.*

*Qoluna girərdim... bu, yadındadır,
gedərdik... yolumuz, arzumuz şərik.*

¹ «Azərbaycan» jur. 2006, № 4. səh. 44.

*Qolum qollarının lap yanındadır,
toxunsa
biz indi üzr istəyərək.*

*Hayanda oldunsa səhər, ya axşam,
aradın sən məni, gəzdin sən məni.
İndi gözlərinin qabağındayam,
hayanda durum ki,
görəsən məni. -*

«Atabəylər»də İnanc xatun da sanki Qızıl Arslana belə deyir. Bu misraların doğurduğu hiss insanı qıcıqlandırırımı? Axı, insanda ən nəcib estetik hisslər, duyğular oyatmaq baxımından bu şeirin həqiqi obyektə olan gözəl mühüm şərtdirsə, bu həqiqi gözəlliyi dərk etmək, düzgün qiymətləndirə bilmək üçün bütöv hissiyyat, ağıl, sağlam fikir, düşüncə zəruridir, bu mütləq lazımdır.

Gözəllik istər təbiətdə, istər cəmiyyətdə, istərsə insan mənəviyyatında və ya incəsənətdə olsun, gerçəkliyin nöqsansızlığıdır. Təbiidir ki, bu gözəlliyi, bu kamilliyi dərk edən subyekt – insan da hərtərəfli inkişaf etmiş insan olmalıdır ki, bu kamilliyi bəbəklərilə deyil, ağılla dərk edə bilsin. Belə olsaydı, estetik tərbiyəyə də ehtiyac olmazdı...

Deməli, kamil insanın qulaq seyvanları inkişaf edibsə, o, dərindən hiss etmək, duymaq qabiliyyəti olmadan, istər mübahisəsiz həqiqət olan real gözəlliyi, qəşəngliyi, istərsə də onun incəsənətdə, poeziyada bədii inikasını düzgün dərk etmək, düzgün qiymətləndirmək mümkün deyildir.

N.Həsənzadənin yaradıcılığında məlum olduğu kimi, estetik zövq insanın həyat tərzi, əməli fəaliyyəti ilə, həmçinin konkret, tarixi həyat şəraitinə görə, insanda əmələ gələn arzu və istəklərlə əlaqədardır. Çernişevskiyə görə gözəllik və gözəl olmaq insanda əmələ gələn arzu və istəklərlə əlaqədar olduğuna görə, ona belə bir tərif vermək olar: «Gözəl həyatdır, o məxluq insana gözəl görünür ki, onda öz anlayışına uyğun bir həyat görür...» İnsan üçün dünyada ən gözəl olan şeylərin ən ümumisi və ən təmizi həyatdır. «Gözəl o məxluqdur ki, onda həyatı öz anlayışımıza uyğun görürük». «Gözəl o predmetdir ki, bizə həyatı xatırladır... tərfi bizdə gözəllik hissi oyadan bütün halları kifayət qədər izah edir».¹

N.Həsənzadə yaradıcılığında bu gözəllik, hissi qavrayış, estetik həzz şəxsiyyətin ideya-emosio-

¹ N.Q.Çernişevski – Sənətin varlığa estetik münasibətləri. Bakı, 1956. səh. 23–24, 134.

nal və əxlaqi-siyasi tərbiyəsinin qüdrətli vasitələrindən biri kimi özünü göstərir.

N.Həsənzadə «Kulturologiya» tədqiqat əsərində müəyyənləşdirib ki: «Kulturologiya, sadəcə olaraq, əldə edilən mənəvi sərvətləri sadalamaq, yaxud mədəniyyəti, bir növ «inventarlaşdırmaq» kimi başa düşməyi təklif etmir və buna onun bir elm kimi haqqı da yoxdur. Bu elmin predmeti – ümumbəşəri və milli-mədəni prosesləri, insanların maddi və mənəvi həyatında baş verən hadisələri, tendensiyaları sosioloji mühit kontekstində öyrənmək, eləcə də tarixilik baxımından tənəzzül və inkişaf meyllərini göstərməkdir».

Kulturologiyanı insan fəaliyyəti haqqında, mədəniyyət haqqında elm adlandıran müəllif daha sonra yazır ki: «...kulturologiyanın problemlərindən biri də dünya mədəniyyət tarixini və nəzəriyyəsini mərhələlərlə izah etməkdir». Başqa elmlər kimi, estetikanın predmeti bir dəfəyə müəyyən edilmiş, donmuş bir şey deyildir. İctimai tarixi təcrübənin inkişafı və insan idrakının ümumi tərəqqisi gedişində estetikanın obyektini təşkil edən predmet və hadisələrin də dairəsi genişlənməmiş və bunlar haqqında anlayışlar dəyişmişdir.

Estetika təxminən iki min beş yüz il əvvəl quldarlıq quruluşu dövründə Misirdə, Babilistanda,

Hindistanda, Yunanıstan, Roma və Çində meydana gəlmişdir. Bu və ya başqa predmetlərin estetik keyfiyyəti N.Həsənzadənin «Qadın» adlı şeirində daha gözəl və hissidir. Təsəvvürün gözəlliklə təsdiqidir.

*...Qollarım üstündə bir qız ağlayır,
İnana bilməyir qadınlığına,*

*...Ağlaya, ağlaya gülümsəyir o,
Bəşər nəslimizə o həyat verir.*

*...Qadının sərvəti – öz bədənidir
Onu da kişiyə mükafat verir...*

Haşiyə:

Mən bir dəfə evimin xanımına «ay qız», – deyə müraciət edəndə, o: «Mən həmişə qadın olmaq arzusu ilə yaşamışam, indi də qadınam, özümü də çox xoşbəxt sayıram. Bəşəriyyət qadın gözəlliyindən zövq alır.

Cəfər Cabbarlı gör nə deyir:

*...Qadın canlı bir gözəllikdir.
Hər təbiət edir pərəstiş ona.*

Deməli, qadın olmaq şərəfdir. Qadın estetik zövq mənbəyidir. Qadında olan lətafət, ülfət hansı varlıqda var... Mən bir qadın kimi bu evin,

bu uşaqların sahibiyəm. Sənin də sahibinəm. Lakin qadın ərsiz də qadın deyildir. Bir gör sənin çox sevdiyin Nəriman Həsənzadə nə deyir:

*Qadının birinci zərifliyi – ər,
zəriflik itirir*

əritirənlər.

*Qadının birinci taleyidi – ər,
bəxtini itirir*

əritirənlər.

*Qadının birinci ləyaqəti – ər,
qadınlıq itirir*

əritirənlər.

*Soyuyur ev-eşik, buz olur yataq,
qadın yetim qalır*

uşaqdan qabaq.

*Dul qalmaq – yetimlik nişanəsiymiş,
əritirənlər – qadın ömrünün*

kaşanəsiymiş», –

- deyə etirazını bildirdi. Ərkyana deyilən bu cavabın özünəməxsus estetikliyi, hissini gümrəhliyi insanı yalnız duyğulandırmır, düşündürür. Xanımımın «Zümrüd quşu» poeməsindən əzbər dediyi bu misralar insanı duyğulandırır, gözəlliklə ülviliyi qavramaq, düzgün başa düşmək, qiymətləndirmək və yaratmaq bacarığının əldə

edilməsinə və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemində tərbiyəvi xarakter daşıyır. Deməli, ər və arvad bir quşun iki qanadıdır... Bu bəlkə də Həsənzadənin müəyyənləşdirdiyi kimi estetikanın bədii başlanğıcıdır?! Əgər belədirsə, o, əməyi daha da canlandıracaq, məişəti bəzəyəcək, ailəni nəcibləşdirəcək. Artıq bu, estetik nəciblikdir. Hissi aləmin qadın gözəlliyinə verdiyi qiymətdir. Deməli, «qadının sərvəti – öz bədənidir, onu da kişiyyə mükafat verir» – deyən şair qadın bədəninin gözəlliyindən alınan zövqü estetik hisslə bağlayır.

Bəşər – qadın bədəninin gözəlliyindən doğulmuş və zəncirvari davam edir. Estetikaya tarixin bütün mərhələlərində mütəfəkkirlər, filosoflar, şair və incəsənət ustaları: – Platon, Aristotel, Mikelancelo, Cordan Bruna, Con Lokk, Dekart, Monteskye, Jan-Jak Russo, Deni Didro, İ.Kant, G.F.Hegel, Q.E.Lessinq, F.V.Şelling, F.Şiller, David Yum, Feyerbax, Dante, Hafiz, Nizami, Füzuli, Nəvai, L.Tolstoy, M.F.Axundov, Höte, G.V.Plexanov və b. biganə qalmamış, estetikaya dair bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bu dahilər estetikaya aid fikirlərini nəzəri cəhətdən əsaslandıraraq incəsənətin bütün növlərinə şamil etmişlər.

Estetik qavrayışın meydana gəlməsi ilə bağlı Həsənzadə göstərir ki, insan gözəllik qanunları üzrə şüurlu olaraq, elə predmetlər yaratmağa başlayıb ki, onlar estetik həzz doğurur. Beləliklə, bədii fəaliyyətin müxtəlif növləri və bu fəaliyyətin məhsulları: əmək alətlərinin, məişət və mənzil predmetlərinin ornament şəklində verilməsindən rəssamlıq və heykəltəraşlıq, rəqs, musiqi, şeir və incəsənətin digər növləri əmələ gəlir. Bədii fəaliyyət məhsulları, incəsənət əsərləri ilə daim əlaqəsi sayəsində insanın estetik qavrayışı daha da inkişaf edir ki, bu da onda gözəllikdən həzz almaq qabiliyyətini tərbiyələndirir. N.Həsənzadənin yaradıcılığında estetik təsəvvürlərin – zövqlərin, nəzəriyyələrin və idealların yaranmasına və inkişafına kömək edən məsələlərdən biri də budur. Buna görə də şair gözəlliyi mənəvi sərvət sayır. «Təzə bir təbəssüm, gözəl bir bədən, Qoy elə-ölkəyə bir ziynət olsun». Dünya incəsənəti tarixində adı hörmətlə çəkilən Mikelancelo da «Yer üzərində qadın bədənindən – gözəlliyindən gözəl heç bir şey görməmişəm, yoxdur», – deyərkən insanın ruhi aləmini oyadan, ona hakim kəsilən ikinci xilqəti təsəvvürünə gətirmir. Xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn də «Kin» povestində «qadının qıy-qacı baxışı, ordular fəth edən bir qəhrəmanı yoldan edər», – deyərkən, gözəlliyi əsas şərt sa-

yır. İ.Şıxlının «Dəli Kür» romanında Cahandar ağa Allahyarın arvadı Mələyi qaçırır, günahkar onun gözəlliyidir. Lakin, ümumiyyətlə gözələ münasibət ikili xarakter daşıyır. Mənim üçün gözəl olan başqalarına çirkin ola bilər. N.Həsənzadə buna hisslərin harmoniyası baxımından qiymət verir: «Gözəlsiz – millət də igidsiz qalar». Bu Həsənzadənin deyim tərzinin estetik kamilliyidir. Aşağıdakı misralara fikir verin:

*Qəhrəman sevgisiz dillərə düşməz,
Zövqsüz deməsin bizə gələcək.
Ürəyə məlhəmdir bu duyğu, bu hiss,
Nə vaxt müsəbiqə keçiriləcək,
Nə vaxt tanınacaq qız gözəlimiz?!
Gərək gözəlin də büstü qoyulsun...¹*

Estetik zövq insanın gözəlliyə, estetik keyfiyyətlərin zənginliyinə, ictimai praktika prosesində gözəllik, eybəcərlik, komiklik, faciəlilik və s. kimi təsəvvürlər mövqeyindən verdiyi qiyməti ifadə edir. Həmin qiymətvermənin predmeti incəsənət əsəri olduqda bu qabiliyyət estetik zövq adlanır. Şairin bu misralarındakı ılıqlıq «Sənə qurban olum, barışmaq imiş» deyimini alqışalayıq hisslərin yaratdığı kövrəklikdir. Bu şeirin iki tərəfi: – Obyektiv və subyektiv tərəfləri var. Bu

¹ N.Həsənzadə. Mənim gecəm gündüzüm. Bakı, 1973. səh. 91-92

şeydəki obyektivlik onda təcəssüm etdirilmiş həyat, gəncliyə məxsus olan hiss, qönçəsi pardaxlanıb işığa çıxmaq istəyən qızılgülə oxşayır, şair deyir:

*Xoşdur ömrüm boyu hər əziyyətin,
amma əvəzsizmiş bir xasiyyətin, –
Güləndə gördüm ki, sənənin niyyətin,
sənə qurban olum,
barışmaq imiş.*

Bu səmimi deyim, şair tərəfindən ideya-estetik cəhətdən dərkə həmişə təkrar olunmaz fərdi xarakter daşıyır.

«Gecələr dünyada mən tək qalırım» şeiri də etik cəhətdən real həyatın inikasını əsassız subyektiv uydurma ilə, təsadüfi hisslər və əhvalatlar ilə əvəz edilməmişdir. Şeydə tənhalığın doğruduğu hiss səmimi olduğu qədər də kədərli və bu kədər pessimizimlə müşayiət olunmur.

Burada şairin yaradıcı fantaziyası onu tənha qoyub və misraların oyatdığı hiss estetik hissidir: Yaradıcı insanın gecələr tək qalması təbiidir və qəbahət yoxdur:

*Elə ki, əl-ayaq çəkilir tamam
elə ki, evlərdə işıqlar sönür,
gecələr dünyada mən tək qalırım,
bu dünya
sonsuz bir səhraya dönür.*

*Şam kimi yansa da sinəmdə ilham,
nuru şölələnib çilçıraq olmur.
Gecələr dünyada mən tək qalırım,
bir kəsi haraya çağırmaq olmur.*

*Mənə haram olur, yaşamaq haram,
nəğmədən,*

gülüşdən,

sevgidən uzaq.

*Gecələr dünyada mən tək qalırım,
mən yetim qalırım, ey ana torpaq!*

*Görmək istəyirəm düzü-dünyanı,
yağışı, küləyi, qarı, boranı.*

*Gecələr dünyada mən tək qalırım,
ey İnsan,*

ey Günəş,

ey Səhər, salam...

N.Həsənzadə gecələr dünyada tək qalanda bütün keçmiş həyatını, uşaqlığını ən xırda təfərrüatına qədər götür-qoy edir: Poylu körpüsündən keçir, özünün və anasının əzablı-əziyyətli günlərini göz qabağına gətirib diqqətlə nəzərdən keçirir, bu taleyi – tənhalığı, şairliyi ona bəxş edən Tanrıya naşükürlük etmir. Əksinə, gecələrin tənhalığından üşüsə də, bu tənhalığın yaratdığı poetik düşüncənin estetikası xalqa xidmət vəzifəsini yerinə yeti-

rdiyinə görə özünü xoşbəxt sayır. Tənha qaldığı gecələr ona böyük əsərlər yazmağında çox kömək etmişdir. Onere de Balzak «Bəşəri komediya»sını, F.M.Dostayevski «Ölülər evindən qeydlər» əsərini məhz gecələr tənha qalanda yazmışdılar.

«Gecələr dünyada mən tək qalırım» şeirində kədər nidaları hiss edilir, ucalır. Bu, aylı-ulduzlu gecədə təkqalma Həsənzadə üçün qırmızı imperiyanın buxovlarından azad edilməsinə və sənətkar həyatının ali mənasına – öz nəslini, dünyasını dəyişdirərək, müstəqillik yaratmağa, həqiqətə və ədalətə çağıraraq aparmaq amalına inam və bu tənhalığın gözəlliyinin verdiyi estetik ağrı idi.

Tənha gecənin estetikası, gerçəkliyin çevikliyindəki zəriflik... Artıq bu, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun dediyi kimi, «İnsani hisslər poeziyası»¹dir, estetik sərvətdir – təbiətin predmet və hadisələrinin və ya insan əməyi məhsullarının, insanın estetik tələblərini ödəyə bilən müəyyən xassələrə malik olmasıdır, onda estetik hiss doğurmaq qabiliyyətidir.

*Nə duman var, nə çisək var,
Hər güldə bir kəpənək var.
Dağ döşündə çiyələk var,
Qızartısı yanaqdadı.*

¹ N.Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri (ön söz). Bakı, 1984.

«Duman», «çisək», «gül», «kəpənək», «çiyələk» «yanaq», «qızartı» adi qaydada belə insanda estetik fikir doğurur və burada metaforalara ehtiyac qalmayıb.

N.Həsənzadə yaradıcılığında estetik sərvətlərin dairəsi yalnız epik-lirik əsərlərində deyil, xronikal mənzum «Atabəylər» və «Pompeyin Qafqaza yürüşü» əsərlərində də tarixi baxımdan genişdir. Tarixiliyin xronikallığını kəhraba dənələri kimi ipək sapa düzmək o qədər də asan deyil, bunu bir yerə toplayıb, bir hissi qabiliyyətin prizması əsasında baxsaq görəcəyik ki, o bir estetik sərvət kimi insana zövq verir. «Bu da bir zarafat» şeiri bu cəhətdən gənclik ehtirasından irəliyə gələn zəncirvari sərvətdir. İnsanın daxili hissləri, daxili özünəməxsusluğu, mövqe və yeni gəncliyin (xalqın) ideya estetik tərbiyəsinin güclü vasitəsi kimi «Bu da bir zarafat» şeiri insanın mənəvi cəhətdən yetkinliyini, yəni estetik duyğularının təsir qüvvəsini müəyyən edir. «Zarafat-zarafat tanış olduq, görüşdük, bir dam altda yığışdıq» deyən şair – oxucuya estetik həzz verməklə gənclərin mənəvi aləminə təsir göstərir. Bax, bu çeviklik gənclərin estetik ideyalarının və zövqlərinin gözəllik və ülvilik haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasında iştirak edir. Və bunun sayəsində də «Bu da bir zarafat»dakı ailə həyatının mərhələləri

üzrə başlayan gerçəkliyi nəinki əks etdirir, həm də onu ailə daxilində dəyişdirir.

N.Həsənzadə ailə daxilində gözəl hisslərlə süslənən bu estetik mərhələləri belə ifadə edir:

*Eh, bir vaxt evləndik,
qaynadıq, qarışdıq,
küsişdik barışdıq –
sən demə,*

hamısı zarafat.

Dəyişdi səmtini

suların axarı,

yuxarı–aşağı,

aşağı–yuxarı.

Qarışdıq çəməndə

güllərin ətrinə,

dəydik də arabir

sən mənim xətrimə,

mən sənin xətrinə.

İncikli yaşadıq

bir evdə üç saat

beş saat...

axırı yenə də zarafat.

Burada hər şeydən əvvəl, insan özü, onun gözəllik qanunları diqqət mərkəzindədir: yaradıcı təfəkkür etik və estetik sərvətlərin daha yüksək dərəcəli sahələrindən birini tarixi sərvətlər: – memarlıq abidələri, heykəltaraşlıq təşkil edir və

N.Həsənzadə «Kulturologiya» əsərində: «Gözəllik düzümü» sözlərini hörmətlə xatırlasa da o, bütün dövrlərdə dəyişilməmiş, Şərqi yaradığı bu istilah avropalıların leksikonunda özünü əbədiləşdirmiş, dünyanın bütün xalqlarının deyim tərzini zənginləşdirmişdir. N.Həsənzadənin tarixin xronologiyasına əsaslanıb yazdığı «Gözəllik düzümü» – qədim misirlilərin dilində Nefertiti olduğu nəticəsinə gəldikdən sonra Nefertitinin Exnatonun estetik gözəlliyə malik xanımı olduğunu sübut etdi... «Kim desə ki, qarşısına çıxan ən çətin sualların əsas cavabını insan verməlidir – elə o həmin insanın özüdür. O, bəşəriyyəti xilas edə bilər». Alman filosofu E.Fromm bu fikri təsdiqləmək üçün «Edip kolonnada» əsərində çar Edipin qızlarının tərbiyəsi ilə bağlayır, Misirdə matriarxal dövrü misal gətirir:

*Bu nədir! Görünür misirlilərdən
əxlaq qaydasını öyrənibdilər...¹*

XVI əsrdə əqidəsindən dönməyən və buna görə də tonqalda yandırılan İtaliyanın filosof şairi Cordan Bruno da bu həqiqəti belə bir şəkildə ifadə edir: «Qədim Misir mədəniyyəti yunanların, romalıların və yəhudilərin müəllimi olmuşdur».

¹ N.Həsənzadə. Kulturologiya. Bakı 2005. səh. 60.

«Kulturologiya» kitabında estetik-fəlsəfi fikirlərin nəhəngləri, dünya mədəniyyəti tarixinin tədqiqatçıları bunu təsdiqləyir.

N.Həsənzadənin kitablarını oxuyub qurtardıqdan sonra məlum olur ki, estetik hiss insan həyatında aparıcıdır, rolu böyükdür, insanın hər-tərəfli inkişafına kömək edir, gerçəkliyin dəyişdirmədən də inkişaf etdirilməsi, estetik tərbiyənin mühüm vəzifələrindən biridir. Estetik hiss son dərəcə ictimaidir, ictimai cəhətdən şərtləndirilmişdir və cəmiyyətin estetik şüurunu əks etdirir, təmiz estetik hiss subyektivi ədalət qapısını, səxavət qapısını, məhəbbət qapısını, insanlıq qapısını açmağa yönəldir. Məhəbbət qapısında:

*Getdim gördüm bulaqdadı,
əl-üzünü yumaqdadı,
qoşa xallar yanaqdadı... -*

xalq mahnısı eşidilir. Həsənzadənin əsərlərinin ahəngini bununla yanaşı qoysaq, «Nəriman» poemasında Səriyyənin kimsəsizlikdən şikayətini eşidəcəyik:

*Hər kimsənin var kimsəsi,
mən bikəsin yox bir kəsi.
Ey kimsəsizlər kimsəsi,
mən kimsənin ol kimsəsi.*

Burada qaçılmazlıq ondan ibarətdir ki, hissi qavrayış yetkindir və Həsənzadənin şeirləri xalq yaradıcılığı üstündə köklənibdir. Əsl ölməzlik və əbədi həyat da xalq məhəbbətidir. Xalq məhəbbəti heç vaxt zəifləməyən hisslərin doğurduğu məhəbbətdir. V.Q.Belinski bunu insan mənəviyyatının ali xidməti hesab etdiyi üçün yazırdı: «İnsanda yaratmaq qabiliyyəti bir istedad isə, yaradıcılıqda xəlqilik qabiliyyəti də başqa bir istedadır. Bu istedadların hər ikisini özündə birləşdirən yaradıcılar çox tez-tez deyil, əksinə çox az-az meydana çıxır».¹

N.Həsənzadə Azərbaycan xalqının – eləcə də, sovet məkanında – hiss və düşüncələrini, bədii obrazları yüksək sənətkarlıqla verən, öz əsərlərində ən gözəl insani keyfiyyətləri tərənnüm edən: mətanət, mərdlik, vətən və xalq məhəbbəti, insanpərvərlik və hümanizm (N.Həsənzadənin başqa şairlərdə olduğu kimi yaradıcılığında beynəlmilətçilik də var...), düşmən üzərində qələbəyə inamı tərənnüm edən xalq nəğməkarıdır. Buna görə də onun aydın və təsirli bir dildə yazılan, Azərbaycan, rus və dünya poeziyasının nəcib ənənələrinə sadıq qalan əsərləri bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olan nadir incilərdəndir. Onun dağ döşündən axan çeşmə kimi saf və bül-

¹ V.Q. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Bakı, 1954, səh.339.

lur şeirləri, poema və dramlarının mənbəyi doğma vətənimiz və onun zəhmətkeş insanlarıdır.

N.Həsənzadə göstərir ki, hər bir sənətkar çalışmalıdır ki, yazdığı əsərlərlə Vətənə, xalqa məhəbbət yaratsın. Buna görə də ədəbiyyatımız gəncliyə ümumi nitqlər deyil, Vətən haqqında bədiiləşmiş məlumatlar verməlidir, çünki Vətən bütün arzu və hisslərin, əməllərin beşiyidir.

Deməli, xəlqilik vətənpərvərlik əsərdə xalq, vətən adının çəkilib çəkilməməsindən asılı deyildir. Əgər vətən torpağının günəşli səhərləri, gözəl insanları, ulduzlu gecələri (T.Quliyevin «Bakı gecələri») xalqın yüksək ağı və idealı həqiqi şeir dili ilə təsvir edilərsə, oxucu xəlqilik, vətənpərvərlik sözünü eşitməsə də, böyük Səməd Vurğunun dediyi kimi öz vətəninə məftun olacaq, öz xalqını sevecəkdir. Həsənzadə yazır ki, şeir və nəğmələrimiz hər şeydən əvvəl təbiət və insan gözəlliyini tərənnüm etməlidir. «Pöylü – beşiyim mənim» eposunda o yazır ki:

*...Mən yuxulu gəlib-getdim dünyaya bəlkə?
mən bir ayıq görmədim ki, ayılda məni...*

Şair öz poetik dünyasının yalnız gözəlliyini deyil, onu sevməyi də insanlara təlqin edir. Tanrı gözəlliyi yaradıb ki, ona baxasan (L.N.Tolstoy da bu fikirdədir), təbiəti də, Kür çayını da axar-ba-

xarlı yaradıb ki, ona tamaşa edəsən, tarixi yada salıb, babaların qəhrəmanlıqlarından zövq alasan, ruhən dincələsən.

*Romalılar Kur çayını bu yerdən keçib,
Poylu, səndən tarix keçib, gör nələr keçib.
Azərbaycan mən keçdiyim körpüdən keçib,
yazılmayan tariximiz bu torpaqdadır,
yazılanlar, pozulanlar Plutarxdadır.
Burda Qasid qılınc çəkib Pompeyin üstə,
leş axtaran o quzğunun, o leyin üstə...*

N.Həsənzadə şüurlu vətənpərvər, həqiqi mənada xalqın övladı olmaq üçün yalnız yaşadığımız torpağın varlığını, onun böyük tarixini deyil, gözəl xüsusiyyətlərini, yüksək mədəniyyətə malik insanlarını da istənilən dərəcədə öyrənməyi tələb edir. O göstərir ki, əgər şairlərimiz Muğan düzünə, Göyüzən dağına, Poylu körpüsünə, tarixi qəhrəmanlarımıza, neft səltənəti olan Bakıya, milli ənənələrini həmişə yaşadan Gəncəyə aid şeirlər yazsalar, dastanlar bağlasalar, belə əsərlər vətənimizin qüdrətini, zəngin sərvətini oxuculara yalnız tanıtmmaq deyil, onlarda qədim Odlar yurduna məhəbbət hissini daha da gücləndirər. N.Həsənzadənin dediyi kimi:

*Sərvlər içində itdik bir dəfə,
sərvlər yanında bitdik bir dəfə.*

*Tökülüb çiyininə saçlar ələndi,
dünyaya xurmayı tül səpələndi.
İqlimi dəyişdi bir gülün ətri,
yanında darıxdım səndən ötəri.*

Azərbaycanı qarış-qarış gəzən, gəzdiyi yerlərin həyat tərzini öyrənən Xalq şairi həmin yerlərin gözəl təbiətini, azad adamlarını ilhamla tərənnüm edərkən bəzən normal olmayan vəziyyətlə də rastlaşır və görür ki, sarmaşığı gülə sarılıb:

*Gül bitib, qanqala bax!-
tikan qarmaqarışıq.
Gülün gül bədənində
tor hörübdü sarmaşığı.*

Adətən hörümçək tor qurar, sarmaşığı isə burada cəmiyyətdə olan zəlillik, tüfeylilik, nankorluq mənasında verilmişdir.

Hansı mövzudan yazır-yazsın, yenə də şah mövzusu vətəndir – Azərbaycandır.

*...Ağstafa mənimkidir,
sən də mənim, Azərbaycan,
Səndən başqa nəyim vardır
məndə mənim, Azərbaycan.
Bir damlada bir ümmanı vəsf elədim,
Azərbaycan.*

*Mən Poyluya səndən baxdım, –
bu ümmanın damlasına –
Poylu, səndən boylanıram,
Azərbaycan dünyasına.*

Bir anlığa, bu misralarda estetik hissini oyatdığı fikrin etik baxımdan bəşəriyyət üçün faydalı olduğunu nəzərdən keçirsək, şair keçid dövrünün anatomiyasını oxucuya belə təqdim edir.

*...Azadlıq dediniz... qeyrət elədik,
Dövlətsiz oldunuz, dövlət elədik.
Müstəqil elədik, qələt elədik?! –
quşlara dənsiniz köpək uşağı.*

Bu beytləri həm daxili – müstəqillik adı altında xalqı parçalayanlara, həm də xarici düşmənlərə aid etmək olar: 1828-ci ildə Qərbi Azərbaycana gətirilən ermənilər 1923-cü ildə dövlət statusu aldılar. 1978-ci ildə ermənilərin Qarabağa gətirilməsinin 150 illiyinə əzəmətli abidə qoyuldu... Abidənin açılışında Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev nitq söylədi...

N.Həsənzadənin bədii yaradıcılığını və publistikasını yaxından öyrənib dərk etsək görəcəyik ki, gözəllik Həsənzadədə iki cəhətdən mənə çalarına malikdir. O da Vaqif kimi yalnız xarici gözəlliyi deyil, Q.Zakir kimi daxili gözəlliyə daha

çox üstünlük verir və sanki deyir: mən gözəllərimi xarici görüntülərinə görə deyil, daxili gözəlliklərinə görə yaratdım. Bu gözəllərin mənəvi aləmlərini həm etik, həm də estetik baxımdan qiymətləndirməyi estətlərin ixtiyarına verirəm. Mənim gözəllərimin etik cəhətdən qüsuru yoxdur...

Bu məkanda əsl sənət, xalq yaradıcılığına, xalq həyatına, xalq idrakına əsaslananda əbədiyaşar olur. Çünki hər şeyin yaradıcısı xalq olduğu kimi, əsl ədəbiyyatın, bədii obrazların yaradıcısı da xalqdır, xalqa söykənən bədii təfəkkür sahibləri, insanlardır. Həsənzadə həyat və yaranış haqqında obrazlı, düşündürücü misralarla fikrini tamamlayır.

*Bu da bir karvan yoludu, yüzü gedir, biri qalır,
O əsrdə öldürülən, bu əsrdə diri qalır.
Azərbaycan demək üçün
«Azərbaycan» şeiri qalır,
Aşıqların biri deyil, aşıqların Piri qalır,
mən tapşırıdım bu dastanı Aşıq Ədalətə, şair.*

Bu misraların birincisi – «gələn gəlir, gedən gəlmir bu nə sirdi...» deyimində xalq təfəkkürünün məhsulunu yada salır, əbədiyaşar olur. «Nağıl» şeirində Nəriman nağıllar dünyasına baş çəkir. İki gənc arasındakı ülfət, hissi baxımdan daxili aləmi qavrama baxımdan estetikdir, zövq verir. Bu misralar:

*Nə səndən «Hardasan?» – soruşaydılar,
nə mənim işimə qarışaydılar.
Yenə danışaydın, yenə güləydin,
mənim gözlərimdə güzgülənəydin.
Sən dərsdən qalaydın,
məni işdən...*

*Ancaq
dərsdə də, işdə də hamıdan qabaq
sənin qiymətini tez yazaydılar...*

Axırıncı misranın yaratdığı hissini estetikasını şərh etməyə ehtiyac yoxdur.

...Dünya bir azacıq nağıllaşmışdı. Bu əbədiyaşar hissi N.Həsənzadə «Poylu – beşiyim mənim» epodasında çox böyük ustalıqla qələmə almışdır.

*...Salyanda da, Gəncədə də toyumuz oldu,
baxtımıza çıxan qızlar gözəl qız oldu.
Biri Sara, o biri də Firəngiz oldu,
“Sağdış” olduq, “soldış” olduq
bir-birimizə,
sahib çıxdıq əslimizə və nəslimizə.*

*Bir-birindən gözəl idi iki şux pəri,
hərəsi bir gənc şairin ilk şah əsəri.
Əbədiyyət sayırdıq biz o xoş günləri,
baxtımızı yazan yazdı bizdən xəbərsiz...*

Bu misralarda həyati gözəlliyin, estetik zövqün, gerçəkliyin inikasını özünəməxsus şəkildə filosof kimi vermişdir.

M.Ə.Sabirin xatirəsinə həsr etdiyi «Heybədə gözən şeir» bu cəhətdən maraqlıdır. Poemada söz, ritm harmoniyanın köməyiylə (harmoniya estetik və bədii mənada cismani, mənəvi, zehni sahələrdə, o cümlədən sənətdə ahəngdarlığı ilə qiymətləndirilir) insanlara çatdırılır. Xatirələr əsasında yazılan «Heybədə gözən şeir» poemasında M.Ə.Sabir obrazı sənətkarlıqla işlənmişdir. «Hop-hop»un tələbəsi balaxanlı Saat Nəzərova ithaf edilən bu poemada xalq Sabiri sevir, cütcü onun şeirlərini oxuyub əzbərləyir, heybəsində çörək əvəzinə şeir gəzdirən dilənçi qapıları döyüb sədəqə istəmir, darvazaları açan ev sahiblərinə «Ağlar güləyən»in nəğmələrindən pay verir.

Xudaverdi Mahmudov «Mənim müəllimim» adlı xatirəsində yazır: «Sabir çox fəqir bir adam idi. Sınıfdə o baş-bu başa gedərək şeir oxuyar və oxuduğu şeirlərlə bizi maraqlandırardı». Çox vaxt «Əkinçi» şeirini bizim üçün oxuyardı.

X.Mahmudovun dediyindən aydın olur ki, Sabir Balaxanı məktəbində şəriət əvəzinə öz şeirlərini oxudarmış və buna əsasən də onu «boynu qraxmallılar» çuğullamış, müəllimlikdən çıxarılmasına nail olmuşlar. Lakin Sabir qürurunu əyməmiş, çar çinovniklərini, yalançı din

xadimlərini satira atəşinə tutmuşdur. N.Həsən-zadə bu məsələyə toxunarkən Sabirin mənəvi əzabına səbəb olan obyektə ön cərgəyə çəkib:

*Özgələrin alimi,
şairi, dühası çox.
Ancaq bizimkilərin
hacısı, mollası çox.*

Şair məxsusi bir hissi qavrayışla münasibətini bildirmişdir. Bəlkə bu, uydurmadır. Amma uydurma olsa da, gerçəkliyin poetikasıdır. Elə burada Aristotelin sözlərini xatırlayaq: – O, Aqofonun «Çiçək» əsərini misal gətirib yazıb ki, əsərdə əhvalatlar da eyni dərəcədə uydurmadı, bununla belə, bu əsər yenə də xoşdur. «Heybədə gəzən şeir» də bu baxımdan xoşdur. Xoşluq, estetik həzz insanın ləzzət, fərəh hissində, onun mənəvi qüvvələrinin ümumi emosional yüksəlişində – Sabirin simasında ifadə olunub. Estetik meyldə, Sabirin estetik tələbatı, yəni gözəlliyi qavramaq və onun qanunları əsasında yaratmaq tələbatı bilavasitə poemada özünü göstərir.

Sabiri düşüncələr aləminə qərq edən, ürəyini ağrıdan da elə bu cəmiyyət və cəmiyyəti ləkələyən mənəviyyatsızlar, «başları çalmalı» tiplər idi. Bütün bunları görən Sabir bir cəngavər kimi döyüş meydanına atılmış, «harda müsəlman görürəm qorxuram», – deməklə, millətini yazıqlaşdı-

ranlara qarşı çıxmışdır. Şair satiranı təsirli dərman kimi işə salır. Bunu nəzərə alan N.Həsənzadə şairin necə bir mövqə sahibi olduğunu, ictimai hadisələrə münasibətini onun öz şeirlərinin məzmunundan çıxış etməklə aydınlaşdırarkən müqayisəli üsula da əl atır. O, «Məktəblər mü-fəttişi» ilə Sabiri qarşılaşdırmaq yolu ilə getmiş, həm etik, həm də estetik baxımdan canlı portretlər yaratmışdır. Müfəttişlə Sabir arasındakı ziddiyyət şəxsi deyil, siyasi xarakter daşıyır. İnqilabi satiranın banisi xəstə halda, yorğan-döşəkdə tələbələrini: Bayramı, Səfəri, Saati, Mahmudu, yetim Əjdəri yada salır; onların xoş günlərinin yaranacağına inanır və «Ah Vətən övladları, bu yaşamaqdansa inqilaba başlayın, azadlığa inqilabsız çıxmaq olmaz», – deyir. Göründüyü kimi Sabirin yeganə nicat, ümid yolu inqilabdadır. O, şeirləri ilə mövcud quruluşu, çar üsul-idarəsini lərzəyə salmışdı. Aşağı təbəqəyə həqarətlə baxan, azadlıq sözündə özlərinin ölümünü yəqin edən tüfeylilər Sabirin mübariz və sərrast «silahından» gizlənməyə, daldalanmağa yer axtarırlar. «Ancaq bu mümkün deyil, yüz minlərin dilinin əzbəri olan, şən mahnı kimi səslənən yeni, mübariz şeir heç bir maneəyə baxmadan, zaman, məkan məhdudluğu bilmədən öz inqilabi işini görməkdədir». Sanki, o, hər bir satirasında mənfi obyektı qırmaqlayır, ona qiymət verir. Bu yolu çoxları asan

bildi, Sabirin səsi isə zülmətdə ildırım oldu. N.Həsənzadə bu tarixi həqiqəti ikicə beytdə ümumiləşdirmişdir:

*Sabir kimi yeriyan
yollarda yüz-yüz oldu.
Yollar dolu adamlar,
ancaq Sabirsiz oldu.*

«Heybədə gəzən şeir» poemasında bəzi misralar sözlərin vurğusu ilə seçilir. Həssas oxucu bunu duyur. Bu baxımdan:

*O haraya gedirdi?
haraya tələsirdi?
O haraya gedirdi,
haraya tələsirdi—*

misraları yaddaqalandır. Lakin, N.Həsənzadə ədəbiyyatda Sabirin mövqeyi və yeri barəsində də fikrini ümumiləşdirib yazır:

*Sabir olmaq çətindir,
şair olmağa nə var...*

Həqiqətən Sabir olmaq, Sabir kimi gülmək çətindir. Bu gülüş acı da olsa, etik və estetik məzmununa malikdir.

ƏXLAQ, ETİKA VƏ ESTETİKA

*Söz var, o dillərə ağızdan düşür,
ağız var, söz orda nüfuzdan düşür.*

N.Həsənzadə

Estetikanın kateqoriyalarına: gözəllik, ülvilik, rəzillik, eybəcərlik, çirkinlik daxildir və onlar, estetik ölçü kateqoriyalarıdır. Kateqoriyaların digər bir hissəsi – estetik zövq, qavrayış, həyəcan (təəssürat) ideal və s. isə yalnız estetik şüur sahəsinə aiddir.

Nəriman Həsənzadə yaradıcılığında başqa ictimai problemlərlə yanaşı, əxlaq məsələlərini də nəzərdən qaçırmamışdır. Əxlaq və etika məsələləri Həsənzadənin dünyagörüşündə mühüm yerlərdən birini tutur. O, lirik, epik-lirik və dramatik əsərlərində, eləcə də publisistikasında, «Kulturologiya» - («Dünyə mədəniyyəti tarixi») dərsliyində nəinki köhnə cəmiyyətin – sosializm cəmiyyətinin əxlaqi sifətlərini kəskin tənqid etmiş, bədii sözün gücü ilə açıb göstərmişdir. XX əsrdə ali məktəblərdə açıq-aydın baş alıb gedən qohumbazlıq, savadsız kadrların yüksək vəzifələr tutması «Kimin sualı var?» poemasında tənqid olunmuş, buna görə də N.Həsənzadə «xüsusi şö-

bələrə» çağrılmış, ondan izahatlar alınmışdır. Bu poema «Əxlaqi-sosial poema» adı ilə o zaman «Azərbaycan müəllimi» qəzetində, təqdir olunmuşdu.

*«...Bilmədim heç vaxt
kənddə də kiminsə bəxti üzdədi.
Bir işdən ötrü İlham, nə müddət,-
kişilər - xəlvəti görüş istədi,
qadınlar -
hədiyyə adıyla, rüşvət».*

N.Həsənzadənin «Kimin sualı var?» poemasına xalq şairi Nəbi Xəzrinin yazdığı ön sözdə oxuyuruq: «Bu poema respublikamızın son illərdəki iqtisadi və mənəvi çiçəklənmə dövrünün insan şüurundakı təbəddülatını, saflaşma və büllurlaşma prosesini göstərən əsərdir. Bu, yetmişinci illərin poetik əks-sədasıdır» (24.XII-1983).

Lakin bununla yanaşı, poemada sosializm dövrünün ali məktəblərində baş verən qeyri-normal hallar, çox vacib problemlər, yalnız etik baxımdan deyil, estetik baxımdan da qaldırılmış, sosial mühit bütün reallığı ilə göstərilmişdir.

Poemada estetik hiss bizi əhatə edən gerçəkliyin estetik özünəməxsusluğu ictimai münasibətlərdə, insanların davranışlarında, incəsənətdə eybəcərliyi – professorun simasızlığında, ülviliyi və gözəlliyi – İlhamın simasında, rəzilliyi – Ədalətin nankorluğunda, faciəliyi – Ağgünün sadəliyində, komikliyin qavranılması sayəsində insanda – Ağ-

gündə əmələ gələn spesifik həyəcəyə görə. Ağgünün həyatı məhz bu baxımdan faciədir. Ədalət professorun əziz-xələfidir. Onda əxlaq əxlaqsızlıq hissi ilə əvəz olunub. Bu cəhətdən yanaşdıqda, poemada İlhamın xarakterində formalaşan hiss – estetik hissdır və o, insanın daha yüksək mənəvi hissləri sırasına daxildir.

1984-cü ildə «Azərbaycan müəllimi» qəzetində çıxan «Əxlaqi-sosial poema» adlı məqalənin müəllifi «Kimin sualı var?» poemasında qoyulan etika və estetika məsələlərini, estetik hissini formalaşmasında incəsənətin – poeziyanın rolunu oxuculara belə təqdim edir: ...təkmilləşmə prosesi keçirən inkişaf etmiş cəmiyyətin epik-lirik şeirində məzmununa, ideyasına, aktuallığına və daşdığı qayəyə görə müasir səslənən, diqqəti çox ciddi problemlərə yönəldən «Kimin sualı var?» poeması N.Həsənzadənin yaradıcılığında tamam yeni və orijinal, poetik keyfiyyətlərə malik, ali məktəblərdə baş verən bəzi haqsızlıqlara qarşı yönəldilən, şairin özünün gördüyü, şahid olduğu hadisələri əks etdirən əsərdir. N.Həsənzadənin verdiyi sual, ictimai-sosial sualdır və cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi saflığını bulandıranlara qarşı mübarizə aparmağı tələb edir. Bu sual həm də bədii sualdır. Belə ki, bədii sual həyat hadisələrinin obrazlı izahı zamanı baş verir və ümumilikdə sosial konsepsiyalı suala daxildir.

Həyəcanlı intonasiyaya malik, asan və tez qavranılan, zəncirvari, təzadlı ricətlərlə inkişaf edən bu sual oxucunu düşündürür. Cəmiyyətdə az

da olsa, təsadüf edilən «alim paltarında gülməli görünən»lərdən cavab tələb edən bu sual həqiqi şairin, sosial şairin, insan idrakının ən dərin sosial əlaqələrindən irəli gələn və zaman daxilində haqq-hesab tələb edən bir şairin – «ünsiyyət elmləri doktoru» (Bəkir Nəbiyev) Nəriman Həsənzadənin mərdanə, tunc səsidir. Onun həyəcanları, düşüncəsi bir adama deyil, bütün cəmiyyətə məxsusdur. Bu, bir «professorun» dilindən alınan sual olsa da, zamanın məna qatlarında dalğalanan, insanları düzlüyə, təmizliyə, paklığa, doğruluğa, sədaqətə, kamilliyə, boğazdan yuxarı danışmağa, istedadlı arxasızların mənəviyyatlarını filtrlərə salıb boğmamağa, xalq adı altında xalqı soyayan alim antipodları ictimaiyyətin mühakiməsinə verən, heç bir əmi və dayıya güzəştə getməməyə çağıran sualdır.

Əxlaqi-mənəvi mövzuda yazılan bu poemada vacib görünən məsələlərdən biri müasir həyatda təsadüf olunan ciddi həyat problemindən bəhs etməsidir. N.Həsənzadə bunu – dərin, ictimai əhəmiyyətli problem səviyyəsinə qaldırıb təsvir etmiş və sözünü demişdir. Lakin poemanın ümumi qayəsi insan, əxlaq və vicdan təmizliyini saxlamaqdan, qorumaqdan, müdafiə etməkdən ibarətdir ki, buradan da insan və zaman problemi ortaya çıxır. Zamanın sürəti süjeti irəli itələyir. Hadisələr arasındakı rabitə Laqraj teoreminin törəməsinə oxşayır. Ricətlərin bir-birilə bağlılığı riyazi törəmə kimi dəqiq görünür. N.Həsənzadə bu törəmədə 57 sadə sualdan və 30 suallı nidadan is-

tifadə edərkən istiarə və bədii epitetləri xarakterlərin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir. Bu zaman ləyaqət, mənəviyyət, mübarizə və qələbə – «Kimin sualı var?» poemasının axarında fırfıra kimi fırlanır. Bu da poemanı təzadlar üzərində qurulmuş nəhəng güzgüyə oxşadır. Bu güzgüdə Mirzə Cəlil, H.Cavid, H.Hüseynov, S.Vurğun, M.Müşfiq, Möhbalı Qasımov, Mir Cəlal Paşayev kimi yüksək mədəniyyətə, elmə, şeir gövhərinə malik xalq üçün yanan insanlar görünür. Şair, vaxtı ilə bu adamlara edilən ədalətsizlikləri deməkdən çəkinmir və bunun səbəbini kadrların düzgün seçilib yerləşdirilməməsində görür:

*Qanmazın qanana
hökm eləməsi –
həyatın daimi faciəsidir.*

* * *

*Aldığı arvada ərə gedənlər, –
sizə kiçik olsun, bizə də rəhbər.*

* * *

*Namərdlər mərdlərə həyatda hər gün
ehtiyat öyrədir yaşamaq üçün.*

Bu fikir həmişə müasir səslənir. Lakin həyatda kimsəsizliyi görən, yaxşılıq axtarıb, pisləkdən dadan müəllif işini bununla bitmiş hesab etmir, daha bir neçə addım irəli gedir, onların daxilinə işıq salır, lakin işıq neqativə çevrilir: xəstəlik rişə atdığı üçün xisləti qara nöqtə qədər əhəmiyyətli

olmayan bu tiplər cəmiyyətə fayda verənlərin üstündən qara çəkmişlər. İndi onlar nə qədər şirin danışib gizlənməyə çalışsalar da, şair onları cəsərlə ittiham edir.

*Nitqində kommunist tələbkarlığı,
Şübhəli gözündə xəbis varlığı.
...yıxılan görəndə – baltalı gələn,
meşşanlar... -*

buna kimin sualı var? Hələlik heç kəsin. Çünki, həyatın reallığıdır. Poemada bu sual – adi sual deyil, bir çox məsələlərə toxunulub cavab tələb edən siyasi dəyərli sualdır. Lakin mürəkkəb quruluşlu və müxtəlif ölçülü misralara malik bu poemada ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə, epizod və ricalər baxımından kəskin dramatisminə və fikrinə görə seçilir.

*Atalar oğluna himayə durur,
oxudur xüsusi fakültələrdə.
Oğullar sonradan vəzifə tutur, -
onlar yuxarıda,
biz yenə yerdə!*

Bax, budur ictimai tendensiyalı sosial bəla! Ağlın üsyanına səbəb, müalicəsi vacib sayılan faktorlardan biri: «xüsusi fakültələr» xəstəliyi!

Buna «Kimin sualı var?» – Heç kəsin, şair rahatlıq keçirir və qəti bir inamla deyir: «Mənim sualım var! Nə üçün oğlunuz Ədalətin tələbə kitab-

çasında qiyməti «beş», sinifdə hörməti «iki»dir. Nə üçün Ağgünün səadətinə maneçilik törətdiniz?»

Bax, məsələ də elə bundadı. Ağgün! O, Ədaləti sevir. Bağça müdirinə göndərdiyi məktub bunu sübut edir. Bu həqiqi məhəbbətdir, realdır, inandırıcıdır. Ədalət də Ağgünü unuda bilmir. Lakin müəllifi düşündürən təkcə Ağgünün bədbəxtliyə uğrayan məhəbbəti deyil, Ağgünü, rayondan gələn bu sadə qızı öz ailəsinə yaraşdırmayan bəzi professorların vicdansızlığıdır. Ədalət günahkar deyil...

Poemada Ağgünün ürəyi yazılmamış ağ kağıza bənzəyir. Ədalət haqqında ilk təəssürat, ilk baxış, ilk söz, ilk münasibət bu kağızda izini buraxmamış olmur. Ağgün iki dəfə faciə keçirir. Birinci dəfə qızlıq ləyaqətini Ədalətə etibar edib aldananda, ikinci dəfə ölü doğulmuş uşağını bir ana kimi nə qədər ağır olsa da, öz əlləri ilə dəfn edəndə. Bu, ən böyük faciədir...

Bundan sonra Ağgün şəhərə qayıdıb, fakültəsinə bərpa olunub oxusa da, hər dəfə institutda professorla qarşılaşanda bu faciə yenidən təzələ-nəcək və bir insan kimi o, ruhi əzab çəkəcəkdir.

Lakin məsələ bununla qurtarmır. Ortaya ata və övlad münasibəti çıxır. Ailə tərbiyəsi aparıcı sayılır. Ədalətin xarakteri ali məktəb auditoriyalarına uyğun gəlmir. Ağgünü sevməsində ısrarlı olmur. Başqasına evlənir. Bu hadisə və ilk övladının dəfni şübhəsiz ki, Ağgünə ruhən təsir etmiş və bu vəziyyət onu Ədalətin toy məclisinə gətirib çıxarmışdı. Kimin sualı var? Ağgün düz hərəkət etmişdirmi? Artıq bu, psixoloqların vəzifəsidir və pole-

mika tələb edir. Hadisələrin aydınlaşdırılmasında bu ruh güclü və yerindədir. Müəllifin ricətləri və mükəllimləri mübahisə və mübarizələr ölçüsündə qurulmuşdur. Lakin poemada təzadların da özəl-
rinə məxsus siqləti və məna yükü var. Fikir verin:

*Qabağa çəkirlər
tələm-tələsik,
Bəxti özündən tez,
doğulanları.*

Müəllif həyatda gördüyü, müşahidə etdiyi hadisələri sadə və aydın bir dillə ifadə edərkən heç şey artırıb-əskiltmir. Ədalətsizlik və onun nəticələri: istedadlılarla istedadsızların həyatda tutduqları yer elm, bilik və bacarıqla bağlı deyildir. Bunu əsaslandırın şair suallı misralara keçir. Sosial münasibətlərin saxlanılmasında bu sual poetik cəhətdən bədii sualdır və bunun vasitəsilə N.Həsənzadə obrazın daxili aləmini təsiredici şəkildə, həm də etiraz formasında təsvir edir.

*...Niyə istedadlıda
istedadı danırlar?
Niyə istedadsızla
daim maraqlanırlar?
Niyə istedadsızı
tərifləyir həriflər?
Niyə istedadlıya
deyilmir o təriflər?...*

Müasir səslənən bu misralarda qoyulan məsələyə «Kimin sualı var?». Bunu iki əsr bundan əvvəl Gertsen «Kimdir müqəssir?», – deyə soruşmuş və özü də cavab vermişdir ki, əsas müqəssir tək-tək adamlar deyil, bütövlükdə cəmiyyətdir və onu da dəyişdirmək lazımdır. Deməli, burada şair günahkar deyildir. O, həyat şairi olduğu üçün təbiidir ki, gördüklərini ümumiləşdirmişdir.

Bu suallar əxlaqi təmizliyi qoruyub saxlamaq üçün xeyirxah və prinsipial insanları ayağa qalxmağa səsləyən poeziyanın həyəcan təbilidir. Şair bu həyəcan təbilini ilk dəfə 1981-ci ildə Nizaminin 840 illiyi ilə əlaqədar yazdığı «Şeirimizin günəşi» adlı əsərində çalmışdır:

*İstedadı boğmağa
Şərqin təcrübəsi var.
İstedadsız olanın,
hardasa yiyəsi var.
İstedadın yolunda
təqib, təhlükə gördüm,
üstündə ləkə gördüm...*

XIX əsrin birinci yarısında yaşayan Heyran xanım Dünbülü yazırdı: «Elə bir dövrdə yaşayıram ki, əbləhlər alimlik iddiasındadır. Kor güzgüyə baxıb özünə sığal verir, kar dirijorluq pultu arxasında dayanıb muğamat çaldırır». Həsənzadə isə XX əsrin bu əbləhlərinə müraciət etmiş və bununla haqlı iş görmüşdür.

«Kimin sualı var?» poemasında konflikt İlham və Ədalət, Ağgün və Ədalət arasında baş verir.

Lakin, professorun Ədalətlə Ağgünün izdivacına razılıq verməməsi onun əbləhliyidir. Və bu, ziddiyyətin başlanğıcıdır. Özü də bu ziddiyyət iki şəxs arasında olsa da, cəmiyyətin özünün doğduğu barışmaz ziddiyyətdir. Ali məktəbi atasının hesabına qurtaran, əsgərlikdən saxlatdırılan, nəşriyyata direktor düzəldilən Ədalət korrektor işləyən İlhamdan «ərizə yazıb öz xahişi ilə işdən çıxması»nı tələb edir. Savadsızlıqdan yaranan «ehtiyatlılıq» onu vicdansızlığa yönəlmişdir.

Poemada Ədalət, İlham və Ağgün hadisənin inkişafında əsas rol oynayan obrazlardır. Əslində İlham şairin ideyalarını daşıyan, arxasız, biliyinə güvənən, lakin buna əhəmiyyət verməyənlərlə rastlaşsa da, həyatından küsməyən ağıllı bir gəncdir. Ağgünə münasibəti də ancaq bu humanizmlə bağlıdır. O, atadan yetim (N.Həsənzadənin özüdür – S.Ş.) qalmışdı və hətta institutu qurtarandan sonra da bu yetimliyi hiss edir. Lakin mübarizədən çəkinmir, ona kömək əlini uzadan yaxşı adamlar tapılır (Bu prof. Mir Cəlal müəllimdir. – S.Ş.).

Bundan sonra əhvalat çözlənir, Ədalət həyatda ədalətsizliklərlə məşğul olur. Ağgün və Ədalətin əhvalatı taleyin qəribə istehzasından yaxa qurtara bilmir və bu, süjetin axarını sürətləndirir. Ədalət Ağgünün ləyaqətinə toxunur. Bu, razılıqla olsa da cinayətdir. Əxlaqi naqislik dərhal nəzərə çarpır. İctimai həyatda əxlaqın belə bir şəkildə formalaşmasının kökü axtarılır və bunun rişəsi professorun ailəsinə gedib çıxır. Deməli, Ədalətin bir insan kimi tərbiyəsində, cəmiyyət

üçün lazımlı adam kimi yetişdirilməməsində ailə günahkardır. Professor bu günahlara səbəb olan və ötən illərdən qalan, susmaqla özünü, başını girələyən bir tipdir.

*Deyirlər, o vaxt da siz
susmusunuz, –
Heydər Hüseynovun məsələsində.*

Lakin şair bununla da kifayətlənmir və bütün tələbələrin adından danışır deyir:

*Özün, professor, uşaq deyilsən,
biz də yaşayırıq bir niyyət üçün.
Oğlunu rütbəyəcin oxutdun,
əhsən!
Bizi də görünür «cəmiyyət üçün».
Bizə «oğul» dedin, «vətəndaş» dedin,
qayğını oğlundan əsirgəmədin.*

Bununla müəllif sübut edir ki, sərvət düşkünlü olan bir professor heç vaxt prinsipial ola bilməz. O zaman kommunisti beləcə mənfi planda göstərmək, o qədər də asan məsələ deyildi. Poemanın quruluşu və obrazların danışığı da bunu sübut edir. Cavan bir tələbinin müəllimi haqqında dediyi bu sözlər ictimai xarakteristikadır. Auditoriyada gözə kül üfürən, kafedranı özü üçün xanlığa çevirən bu professoru bağışlamaq olarmı?!

Nəriman Həsənzadənin ictimai-fəlsəfi görüşləri sistemində onun estetik fikirləri xüsusi yer

tutur. Xatırladaq ki, Nəriman indiki Bakı Dövlət Universitetində bir neçə il estetik fənnindən mü-
hazirələr oxusa da, estetik ilə bilavasitə məşğul
olmamışdır. Lakin o, bu məsələyə dair öz orijinal
fikirlərini yeri gəldikcə elmi-tədqiqat əsərlərində
söyləmiş, insanı dünya estetikləri və qədim dövrün
tarixçiləri ilə tanış etmişdir. Bu məqsədlə Plutar-
xın sözlərini misal gətirmiş, özünün estetik baxış-
larını geniş mənada deyil, konkret ifadə edib de-
mişdir: «Mən tarix yazmıram, tərcümeyi-hal ya-
zıram». Bu fikri belə bir şəkildə ifadə etsək, de-
məliyik ki, N.Həsənzadə bəlkə də bu sözləri ona
görə belə işlətmişdir ki, estetik və etik ilə məş-
ğul olan dəyərli alimlərimiz «boş ittihamlarla
mənim üstümə düşməsinlər». Halbuki, buna heç
kəsin ixtiyarı yoxdur, axı o, şəxsiyyətdir... Hə-
sənzadə bir şəxsiyyət kimi poeziyasında və mən-
zum əsərlərində tərcümeyi-halların xronikasını
estetik və etik kamillik üzərində qurubdur. Heç
təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Milli teatrı 125
illik tarixi dövründə Nəriman Həsənzadənin xro-
nikal dramları ilə süslənmişdir. Nərimana qədər
(1980) Milli teatrın səhnəsində xronikal əsərlər
olmamışdır. Bu xronikaların tamaşaçıya verdiyi
estetik zövq, xalqın tarixi görüşləri, həm də etik
baxımdan dərin kökə malikdir. Bu islam mədə-
niyyətinin estetikasının başqa xalqlardan üstünlü-
yüdür... Deməli, xronikal əsərlərin səhnəyə gəti-
rilməsini heç kəs Nərimanın yaradıcılıq paspor-
tundan silib çıxara bilməz. O, xronikal estetikasının

səhnəyə gətirilməsini cəmiyyətin inkişafının mühüm vasitələrindən biri hesab etmişdir.

Nəriman Həsənzadənin «Tariximiz, taleyimiz» kitabına görkəmli akademik Budaq Budaqovun yazdığı ön sözü misal gətirmək istərdim və akademikinin fikirləri estetik baxımdan düşündürücüdür: «Onun poemalarını, mənzum pyeslərini, eləcə də, elmi-publisistik əsərlərini oxuduqca şairin vətənə olan sevgisini, vətənpərvərliyini, xalqın keçmişi və bu günü üçün necə böyük qürur duyduğunu (bu qürur estetik qürurdur - S.Ş.), orijinal ideyalarını dərk edirsən» (səh. 5).

Həsənzadənin əqidəsincə xronikallıqda tarix və tarixin yaratdığı estetik zövq xalqın tarixi bilməsi ilə bağlıdır. Xronikal estetika eyni zamanda onun nəzərincə cəmiyyətin mütərəqqi inkişafına kömək edən, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin mühüm mədəni, daha dəqiq desək, estetik amillərdən, mədəni etik və estetik vasitələrdən biri olmalıdır.

Nəriman Həsənzadə ədəbiyyat və incəsənət, etika və estetika məsələlərini bilavasitə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlamışdır. O, belə hesab edir ki, ədəbiyyat və incəsənət xalqın sosializm dövrünün vahimələrindən diksinərək ayağa qalxması meydanlara çıxıb azadlıqlarını tələb etməsi şüurun oyanmasında mütləq mütərəqqi rol oynamışdır və bu azadlıq hayqırtısından alınan zövq etik və estetik baxımdan cəmiyyətin formalaşmasının təsdiqidir. Həsənzadənin yaradıcılığında estetik fikirləri ilə yaxından tanış olarkən aydın surətdə

nəzərə çarpır ki, o, ədəbiyyat və incəsənətin insan mənəviyyətinə təsirini düzgün anlamışdır. O, şairləri və yazıçıları zamanın tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan dövlətçiliyini möhkəmləndirməyə səsləmiş, yaşadığı cəmiyyətin çirkinliklərini, istək və arzularını, onların hakim zövqlərini ifadə edən bədii ədəbiyyatın böyük imkanlarını ön plana çəkib demişdir:

*«Günahkar yoxdur, inan, günahkar yoxdur,
cinayət etmir heç kəs,-
kimi istəyirsən, mən ona haqq qazandırım...»*

Həsənzadə buna belə bir şərh verir və bu şərh öz harmonik çevikliyinə görə müəllifin azadlıq, etika və estetikaya fəlsəfi baxımdan verdiyi qiymətdir. Bu da əlbəttə ki, heyranlıq doğurur! «Yəqin Kral Lirin Qolsterə dediyi bu sözləri xatırlayanlar cəmiyyətdəki mürəkkəbliyə və cəmiyyətin məhsulu olan insanın ikili təbiətinə, yəni bu məhkumluğa Şekspir qələmindən bir daha bələddirlər. Bu həyatın özüdür, yaxud onun görə bilmədiyimiz üzüdür. Bəlkə elə buna görə də hər şeyin nisbi olduğunu iddia edirlər.

Həyat və insanın yaşadığı ictimai mühiti fəlsəfi anlayış kontekstində qəbul etməklə ədəbi – bədii dəyərləri də məhz bu estetik meyarla ölçürlər. Ən səmimi, yaxud ən qəliz insan belə dünya kimi, gözəllik kimi pak və dərkolunmaz ola bilər: and içir, etiraf edir, üzr istəyir, tövbə ilə yaşayır, paklığını sübuta çalışır, peşiman olur, təsəlli ve-

rəndə təhqir kimi qəbul edir və adiləşir. Beləliklə, insanın həyatı özünə xəyanətə çevrilir. Görünür, dərkolunmaz dediyimiz insan həyatı və bu həyatın riyazi tərəfi elə budur. Lakin bir həqiqət belədir: neçə ki, dərk olunan şeyi insan fəaliyyətinə tətbiq etməyibsə, həmin şey ölüdür. Buna görə də hakim ilə müttəhimin yeri dəyişik düşür, «ittiham eləyəne şübhələnirsən ki, özü müttəhimdir...». Həsənzadə bu şərhə ictimai–siyasi və fəlsəfi baxımdan onun insan və zaman problemini, zamanın ziddiyyətlərinin estetikasını aydın dərk etdiyini göstərir desək, – heç kəs bizi qınamaz. Əgər qınasalar onlar qınağın mahiyyətindəki estetikanı təsdiqləmiş olarlar. Elə bu yerdə deyirlər: – Alqış bu qınağa! Bu qınaq etik baxımdan azaddır. Şairin özü demişkən:

Məhəbbət qədimdən məntiqsiz olub...

ESTETİK QAVRAYIŞ GÖZƏL HİSSLƏR YARADIR

*Dilin tərcüməçisi,
sonra bildim, göz imiş.*

* * *

*Məhəbbət! nə deyim bu ülvi ada,
hamıya bir gözlə baxmayırsan da.
Birinə ömür-gün yoldaşı verir,
başqa birisinə göz yaşını verir.*

* * *

*Şahım, bağışlayın, birtəhər olur, -
qadın zəiflikdən hiyləgər olur.
Yeganə gücü var – göz yaşındadır,
yənə tufanları öz başındadır.*

N.Həsənzadə

Estetik qavrayış insanın xüsusi qabiliyyətidir ki, bunun vasitəsilə o, ətrafdakı predmetlərin gözəlliyini (onların formasının, rənginin, musiqi səsinin və s. gözəlliyini) hiss edir, həyatdakı canlı adamların və incəsənət əsərlərinin qəhrəmanlarının davranışında olan gözəl və eybəcər, faciəvi və komik, ülvi və rəzil cəhətləri bir-birindən fərqləndirir və bunu edərkən həzz, ləzzət və yaxud ləzzətsizlik hissələrini duyur.

İnsanın zəhməti şüurlu və azad zəhmətdir və bu zəhmət ancaq o yerdə azaddır ki, orada əmək həm də tükənməz həzz və zövq mənbəyi olsun,

azadlıq da insan tərəfindən şüurlu və könüllü surətdə dərk edilmiş zərurət olsun. Belə olduqda zəhmət də könüllülük prinsipinə əsaslanır, belə bir azad zəhmət və ondan alınan həzz isə əsil səadət sayılar. Həzlərin də ən mənalısı, ən qiymətli o həzlərdir ki, insan onu öz könüllü ictimai-faydalı fəaliyyəti nəticəsində duyur. İnsanın öz əməyinin gözəl nəticəsindən aldığı həzz həzlərin ən ülvisidir. Təkrar edək ki, «Kulturologiya» kitabında Həsənzadənin dünya mədəniyyəti tarixinə müraciəti azad zəhmətin verdiyi, doğurduğu həzzdir və bu prosesdə duymaq hissi daha qüvvətlidir. N.Həsənzadənin yaradıcılığında estetika məsələləri şairin ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə də bağlıdır. «Kulturologiya» və «Tariximiz, taleyimiz» kitablarında toplanan və müxtəlif zamanlarda yazılan mühüm əhəmiyyətə malik etika və estetika haqqında söylənilən fikirlər yuxarıda dediklərimizin bariz nümunəsidir. Bu əsərləri oxuduqda aydın olur ki, insan mənəviyyatını gözəlləşdirən estetik hissin və estetik şüurun iki cəhəti vardır. Birincisi, tarixən gözəlliyi duymaq qabiliyyəti və vərdişi, ikincisi, gözəlliyi qiymətləndirmək, onun haqqında mühakimə yürütmək, gözəlliyi eybəcərlikdən fərqləndirmək qabiliyyəti. Bunlardan birincisi estetik həzz, ikincisi estetik zövqdür.

Estetik həzz insanın (subyektin) ömrünün əvvəlindən axırına qədər obyektiv aləmin gözəlliklərindən aldığı həzzdir (gözəllikdən xoşlanmaq, gözəlliyi duymaq qabiliyyətidir). Məsələn, təbiətin gözəllikləri, təbiətin estetikası (varlığın estetik

cəhəti, şeylərin estetik keyfiyyətləri) real gözəlliklərdir ki, insan onları duyur, onlardan həzz alır (əgər insan gözəlliyi duymaq qabiliyyətini özündə inkişaf etdirmişsə, əgər bu ruhda tərbiyə olunmuşsa). Belə hallarda gözəllik real, dərk edilən gözəllikdir, insanın ondan aldığı həzz isə real gözəldən alınan təsir, gözəlliyin doğurduğu estetik hissidir.

Estetik zövq isə sadəcə gözəllikdən alınan təsir deyil, gözəlliyə münasibətdir və demək subyektin özünə, dərk edən öz mənəvi aləminə xas olan bir qabiliyyətdir. N.Həsənzadə deyir:

*Bəzən düşünürəm, nə qəribədir,
bəlkə də heç bunlar ağıla gəlməz.
İnsan bir-birini seçir, öyrənir
yeni məskən gəzir, elə bil, hər kəs.*

Estetik zövq qabiliyyəti real gözəlliklərdən sadəcə xoşlanmaq (həzz ala bilmək) qabiliyyətindən xeyli fərqli və üstündür (əgər bu zövq yüksək, mü-tərəqqi, həqiqi və qərəzsiz zövqdürsə). Estetik zövq qabiliyyəti Həsənzadənin poeziyasında gözəlliklər haqqında anlayışa tam cavab verir və belə bir həqiqət yenidən təsdiqlənir: gözəlliyi daha də-rindən dərk etmək, qiymətləndirmək qabiliyyətidir, gözəllik haqqında bir növ fəlsəfi mühakimədir. Odur ki, estetik zövq də insanın hissi həyatı ilə sıx əlaqədar olmaqla bərabər, əqli-intellektual həyatı, idrak qabiliyyəti ilə də möhkəm tellərlə bağlıdır.

Birinci halda (yəni həzzalma prosesində) insan gözəllikdən sadəcə xoşlanmaqla kifayətlənə bilir,

bu xüsusda hər kəsə haqq-hesab verməli və heç kəsdən haqq-hesab istəməli olmur, ikinci halda, yəni estetik zövq məsələsində gözəllik haqqında müstəqil mühakimə yürütməli və bu xüsusda həm özünə, həm də başqalarına haqq-hesab verməli, başqasının zövqünə də öz münasibətini bildirməli olur. Birinci halda insanı həyəcanlandıran, onda gözəllik duyğusu oyadan yalnız şeylər aləmi, şeylərin estetik cəhəti, varlığın estetikası isə, ikinci halda üstəlik olaraq insanı həyəcanlandıran, düşündürən, onda gözəllik haqqındakı mübahisəli fikirləri alovlandıran, özünün, şeylər aləminin (və incəsənətin) gözəlliyi haqqında, gözəlliyin əsl mənası, əsl meyarı haqqında mühakimələr, mülahizələr, xüsusi rəy, müstəqil, azad fikirdir.

Varlıqdakı gözəlliklərdən sadəcə xoşlanmaq qabiliyyəti Həsənzadənin yalnız «Nəriman» əsərində deyil, general Şıxlinskiyə həsr etdiyi səhifələrdə də var. Bunların arasında fərq belədir: Şıxlinski, trayektoriya ilə atılan topların hədəfə dəqiq dəyməsindən fərəh duyur, zövq alır; Nərimanov isə ictimai-siyasi hadisələrin diplomatiyası sahəsində qazanılan müvəffəqiyyətlərdən zövq alır. Lakin hər ikisi bir-birini tamamlayır və aydın olur ki, estetik həzz kimi, estetik zövqün də mənbəyi mücərrəd ideyalar, təsəvvürlər deyil, gerçəklikdir və sağlam, yüksək estetik zövqə malik olub-olmamaq da, birinci növbədə real gözəlliyə həssas olub-olmamaqdan asılıdır. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, estetik həzz daha çox hissiyyatla, hissi həyatla əlaqədar olub, subyektə, in-

sanda – hissi həyat şəklində – gözəllikdən sadəcə həyəcanlanmaq, vəcdə gəlmək, təsirlənmək şəklində təzahür edir; estetik zövq isə Həsənzadənin poeziyasında hissi həyatla əlaqədar olmaqla bərabər həm də ağıl, mühakimə, qismən də xəyal, fantaziya, təsəvvürlərlə əlaqədar olub insanda, subyektə məhz estetik şüur, gözəllik haqqında anlayış şəklində və mənəvi keyfiyyət kimi formalaşır, həm də fərdi estetik şüur, estetik baxış, estetik ideal xüsusiyyətləri kəsb edir.

Məhz bu səbəbdəndir ki, estetik zövqlər, estetik mühakimələr müxtəlif olur. N.Həsənzadə buna yaradıcılığında həmişə ictimai şüur baxımından önəm vermişdir. Müəyyən konkret siyasi-ictimai və iqtisadi şəraitdən asılı olaraq estetik zövq Həsənzadə yaradıcılığında gah fəlsəfi-siyasi görüşə, gah incəsənət haqqında bir-biri ilə zidd nəzəriyyələrə çevrilir. Müxtəlif estetik nəzəriyyələr də, əsasən müxtəlif estetik zövqlər əsasında yaranır. Biri gözəlliyin obyektivliyini inkar edir, o biri təsdiq edir, biri «gözəllik həyatdır», o birisi «həyat çirkin, incəsənət gözəldir» deyir, biri sənətdə realizmi, biri romantizmi, biri naturalizmi, o biri modernizmi müdafiə edir və s. halbuki, estetik həzz prosesində belə mürəkkəb birləşmələr olmur.

Ümumiyyətlə, nə həzz, nə də zövq var. Bunun yüksəyi-aşağısı var. Elə həzlər var ki, onlara heç də estetik həzz demək mümkün deyildir. Məsələn, insan yemək-İçməkdən, yatmaqdan, uzanıb istirahət etməkdən və s. həzz alırsa, bunlar həyati qüvvələri yenidən bərpa etmək, orqanizmi yeni fəaliyyətə

yətə hazırlamaq, enerji toplamaq baxımından çox əhəmiyyətli olsalar da, hələ bilavasitə mənəviyyatla, gözəllik duyğusu ilə əlaqədar olan həzzlər deyildir. Aşağı dərəcəli həzzlər dedikdə isə bunu klassik ədəbiyyatın korifeyi Nizami «Leyli Məcnun» poemasında çox gözəl ifadə etmişdir.

*Həyatın mənası hünər deməkdir,
Nə şöhrət, nə yuxu, nə də yeməkdir.
Yatmağı, yeməyi bu aləmdə sən,
Eşşəkdə, öküzdə görə bilərsən.
Təbiət quranda xilqətimizi,
Başqa səhifədə yazmışdır bizi,
Anlayaq, düşünək, hər şeyi gərək,
Hər sirri açmaqla hünər göstərək,
Yerləri, göyləri seyr edək bir də
Açılsın kainat düşüncələrdə –*

– dedikdə, məlumdur ki, Nizami yemək-İçməyin, istirahətin, yuxunun əleyhinə çıxmamışdır. (Biz Həsənzadənin əsərlərində dadlı yeməklərin, şirin yuxunun, istirahətin və s. ürəklə, inam ilə təsvir edildiyini bilirik). Bəs Nizami Gəncəvi bu sözlərlə nəyi nəzərdə tutmuşdur? Şübhəsiz ki, məhz aşağı dərəcəli və daha çox sövq-təbii ilə əlaqədar olan həzzləri (ləzzəti) əsl estetik hisslərdən fərqləndirməyi tövsiyə etmişdir.

İnsan hissiyyatını «tələtümə» gətirən və ya ona sakitlik, istirahət bəxş edən hər bir həzzi estetik həzz adlandırmaq olmaz.

Estetik həzz, gözəllik duyğusu şairin də işarə etdiyi kimi, həqiqətən «insan xilqətinin» tamam başqa bir sahəsidir. «Yeyib-içib yatmaqdan başqa görülən işlərdən» biridir. İnsanın düşüncəsində «kainat gözəlliklərinin açılması» hissi həyatda gözəllik dünyasının inikasıdır.

İnsan hissiyatını alovlandıran başqa həzzlər də vardır. Məsələn, futbol, boks, cıdır, gülüş və s. Belə oyunlardan azarkeşlər (tamaşaçıları) həzz alırlar. Keçmişdə haqlı olaraq belə həzzləri «qı-cıqlandırıcı həzzlər» adlandırmışlar. Həsənzadənin «Tariximiz, taleyimiz» (2002) kitabını oxuduqdan sonra buraya «siyasi qı-cıqlandırma» sözlərini də əlavə etmək istəyirəm. Xalqın yaddaşında bütün dövrlərdə saxlanılan söhbətlər «siyasi qı-cıqlandırmanın» bariz nümunəsi üsyana qaldırılan hissələrin döyüşkənliyi, erməni məkrinə nifrət doğuran zövqsüzlükdür.

«Keçən il (1990-cı il. - S.Ş.) mən Türkiyədə olarkən M.Ə.Rəsulzadənin silahdaşı Mehmet Kəngərli ilə söhbət zamanı deyirdi ki, 1923-cü ildə L.Trotski (V.İ.Leninin düşmən saydığı L.Trotski – S.Ş.)» Tiflisə gəlmişdi. Orada ermənilər tələb edirdilər ki, Türkiyənin bir sıra ərazilərini bizə verməliyiniz. Bəs nə oldu?

Gürcülərdən bir nəfər onun sözünü kəsir:

- Orada erməni yoxdur, - deyir.

L.Trotski:

- Biz ermənisiz Ermənistan istəyirik, - cavabını verir».

(Nəriman Həsənzadə)

Belə qıcıqlandırıcı həzlər bəzən müəyyən tipli adamlarda – ermənilərdə xoşagəlməyən hissləri də alovlandırır, dava-dalaşa, müharibəyə də səbəb olur. Bizim məqsədimiz bu sözlərlə futbol oyunlarını pisləmək və onlarda müəyyən estetik cəhətin olduğunu inkar etmək deyildir. Bu oyunlarda da oyunları icra edənlərin sağlamlığı, gümrahlığı, çevikliyi, ustalığı, onlardakı həvəs, maraq, qələbə eşiği və s. estetik cəhətlərdir. Əgər bəzi hallarda belə oyunlarda tamaşaçılarda xoşa gəlməyən ehtiraslar alovlanırsa, bu, oyunçuların deyil, müəyyən tip tamaşaçıların özünün daxili aləminin yoxsulluğu ilə əlaqədardır. Amma estetik həzlərin mənbəyi müxtəlifdir və estetik həzz dedikdə ən nəcib və ən incə insani həzlər, – Həsənzadə haqlı olaraq yazır ki, insanın mənəvi aləminin zənginləşməsinə xidmət edən – həzlər nəzərdə tutulur. Amma hər həzzi estetik həzz adlandırmaq da düzgün deyildir. Ermənistanın Qarabağ iddiası «siyasi qıcıqlandırıcı hissdır» və bu müharibə tələb edən həzddir, buna estetik həzz demək olmaz. Hər kəsin həyat təcrübəsində onun üçün aydın olan bir həqiqət var ki, yemək, içmək, nərd oynamaq və s. alınan həzz ilə gözəl bir musiqi əsərindən, məzmunlu bir faciədən, bir romandan, ciddi bir fəlsəfi əsərin mütaliəsindən və ya gözəl bir təbiət mənzərəsinin seyrindən alınan həzz arasında yer ilə göy qədər fərq vardır.

Həzlər kimi estetik zövqlər də müxtəlifdir. Həsənzadə yazır ki, onların yaxşısı, pisi, həqiqətə uyğun olanı, olmayanı, xeyirlisi, zərərlisi, insanın

mənəvi aləmini gözəlləşdirəni və korlayanı, yüksək əxlaqi ideyalarla düz gələni və gəlməyəni olur. İnsan fəaliyyətinin bir növü olan incəsənətə düz və yanlış istiqamət verəni də olur və s.

Lakin bu məsələnin başqa bir tərəfi də vardır. Həsənzadənin fikrincə cəmiyyətin ictimai-tarixi azadlıq əldə etməsi, obyektiv ilkin şərtlərin estetik hissələrin mövcud olması hələ hər bir adamı avtomatik surətdə azad adama çevirmir. Heç də gizli deyildir ki, eyni bir cəmiyyət daxilində şüurluluq dərəcəsi, mənəvi yetkinliyi müxtəlif olan adamlar inkişaf edir, xarici (ictimai) şərait dəyişərək şəxsiyyətin daxili aləmində əks olunur, vəsitələşir, hissələr gözəlləşir müstəqilliyin estetikası hər kəsə mənəvi azadlıq əldə etmək imkanı da verir. Bu imkan estetik sərvətdir. Və bu, sosializm dövrünün qanunlarından üstün sayılan, estetika ilə süslənən imkandır. N.Həsənzadə imkanın estetikasını – gözəlliyi qadın bədəni ilə müqayisə edib ümumiləşdirmişdir.

*Qarşımda ən zərif mərmər
bir bədən,
dünya mavi dəniz, o ağ bir ada.
Nə nurdan seçilir, nə abidədən,
odur yaradan da, yaradılan da.*

(«Mənim səadətim»)

«Mərmər bir bədən» sözlərinin oyatdığı hissə gerçəkliyin təsdiqidir. Deməli, mərmər bədənli qadın cavandır, mərmər bərkliyi gənclərdə olur. Və bu da istər müstəqim, istərsə də qeyri-müstə-

qim mənada olsa da, insanda zövq almaq hissi yadır. Şair üçün möcüzəli, sirli olan bu bədən bəşəriyyətin «yaşıl ağacıdır», bu ağac qurusa, bəşəriyyət yox olar. Şair deyir: «Odur yaradan da, yaradılan da». İnsan Allahın möcüzəsidir. Mərmər bədəni – bu xilqəti Allah yaradıb, Allah da yaratdığına yaratma gözəlliyini, imkanı verib. İmkanın daxili, hamiləliyin gözəlliyi, möcüzədir. Quru ağacı kəsərlər. Deməli, qadın bədəninin görüntüsünün insana verdiyi zövq, onun doğurduğu ruhi sakitlik əvəzsizdir. Estetik hissənin formalaşmasında belə şeirlərin xüsusilə mühüm rolu vardır. Lakin bu hələ yalnız imkandır. Həsənzadə bu imkanlardan nə dərəcədə istifadə etməyi bacardığını, nə dərəcədə azad olduğunu ancaq özü, etik və estetik fəaliyyəti ilə aşkara çıxarıb. Beləliklə, şairin yaradıcılığından məlum olur ki, avam, ətalətli keçmişin xurafət qalıqları torunda batıb qalmış fərd hələ şəxsən azad deyildir. Və belə adamlarda zövq bətaqlıq qunduzunun ağına düşməsi camırlıqdan ibarət ola bilər. Qatı avamlıq, biliklərə meşşancasına inamsızlıq, zəkaya meşşancasına düşmən münasibət bəsləmək azad fikirliliyin ən təhlükəli düşmənlərindən biridir. K.Marks yazmışdır: «Avamlıq məkrli qüvvədir və biz ehtiyat edirik ki, o hələ bir çox faciələrə səbəb olacaqdır. Əbəs deyildir ki, dahi yunan şairləri Miken və Fiv saray həyatından yazdıqları sarsıdıcı dramlarında avamlığı faciəli tale kimi təsvir edirlər».¹

¹ K.Marks, F.Engels. Əsərləri, 1-ci cild, səh.112.

N.Həsənzadənin yaradıcılığında intellektual azadlığa doğru gedən yol, yəni estetik yol girintili-çıxıntılı və ziddiyyətlidir. «Atabəylər» və «Pompeyin Qafqaza yürüşü»ndəki xronikal konfliktlərdən alınan zövq, estetik zövqdür. Və hər bir girintili-çıxıntılı ziddiyyət, vahid dövlət qurmaq siyasəti bir adam üçün deyil, bütün xalqa aid olduğuna görə artıq bu estetik sərvət kimi hamının xoşuna gəlir. Artıq bu estetik kateqoriyadır. Hər iki dramda dövlətin təşəkkülü, qorunması və möhkəmləndirilməsində Atabəy Qızıl Arslanın atdığı bütün addımlar dövlət naminədir və bu, xalqa zövq verir. Buradakı estetik zövq bəşəri funksiya daşıyır... əqli əməyin fiziki əməkdən ayrılması, zehni fəaliyyətin hakim siniflərin inhisarına çevrilməsi nəticəsində mədəniyyətin, maarifin inkişafı son dərəcə antaqonist yolla getmişdir və gedir. Məsələn, çoxlu istedadlı alimlərin fəaliyyət göstərdiyi ABŞ-da indi akkultizm, «qara sehibazlıq» və i.a. bulanıq axınları çox geniş yayılmışdır. Hər cür mövhumatçılar, Şərqdə cəhalətpərəst Bəhailər, xurafat alverçiləri Babilər və sadəcə olaraq şarlatanlar Amerikada özlərini balıq suda hiss etdiyi kimi hiss edirlər. Artıq bu adamların daxili hisslərini estetika ilə əlaqələndirmək olmaz, elə bu gün də, XX əsrdə kosmosun fəth edildiyi bir dövrdə yüz milyonlarla adamın gözünü dini dəyərlərimizə zidd olan uydurma mövhumat toru tutmuşdur. Bir zaman var idi ki, sosializm həyata yenidən qədəm qoyurdu, o zaman onun ideoloqları düşüncəni, məntiqi, esteti-

kanı nəzərə almadan zəkani mədh edirdilər. XXI əsrdə müstəqillik qazandıq. Sosializmin əbədi yaşamaq iddiasını isə məntiq əsaslandırma bilmədi.

İndi müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin estetikasının fəlsəfəsində, ədəbiyyatı və publisistikasında məntiq, intellekt üzərinə hücum etmək, «şüursuzluğu», «irrasionallığı» şöhrətləndirmək bir dəb olmuşdurmu? İş o yerə gəlib çatmışdır ki, keçmiş zamanlarda Orteqa-de Qasset, insana zəkali bir məxluq kimi verilən klassik tərifini inkar etməyə başlamışdır. Onun fikrincə insana «zəkəsiz» tərifini verilsəydi, daha doğru olardı və N.Həsənzadə estetik kamilliyə malik bu misalları yazma bilməzdi:

*Bir az möhlət istəyirəm ömürdən,
Nə qədər ki, bu dünyada biz varıq,
Bu dünyanı yaşadarıq, yaşarıq, –
Sən olarsan, mən olaram – ikimiz.
Həyat şirin, dünya gözəl, sən əziz.*

**(«Bir az möhlət istəyirəm
ömürdən»)**

Şopenhauerin və Nitsşenin dotələb antiintellektualizmini xatırlamaq kifayətdir. Şopenhauerə görə zəka orqanizmin parazitidir, intellekt «dünya iradəsinin», «şübhəli coşqunluğun», varlığın bu sirli əsasının yalnız köməkçi orqanıdır. İntellektin biolojiləşdirilməsi, ona yalnız növ istiqamətləndirmə vasitəsi, həyat iradəsi aləti kimi baxılması Şopenhauerin bütün ideyalar aləmi üçün səciyyəvi olduğu kimi Həsənzadənin də yaradıcılığında sə-

ciyyəvidir. Bir anlığa «Karvan» və «Zümrüd quşu» poemalarını xatırlamaq kifayətdir... XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayan yeni dövrdə mürtəcə romantiklər və sonra Şelling tərəfindən kəşf edilmiş irrasionalist meyl F.Nitsşe tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Çox az filosof tapılar ki, onlar intellektdən F.Nitsşe qədər nifrətlə bəhs etmiş olsun. Çox səciyyəvi bir ad altında yazılmış: «Əxlaqsızlıq mənasında həqiqət və yalan haqqında» adlı ilkin əsərində o göstərir: «Saysız-hesabsız günəş sistemlərini əhatə edən kainatın hansı bir uzaq guşəsində nə zaman isə elə bir ulduz olmuşdur ki, ağıllı heyvanlar bunun üzərində idrakı uydurmuşlar. Bu, «dünya tarixinin» ən lovğa və yalan anı idi, lakin yalnız bir anı. Təbiət bir neçə dəfə köksünü ötürdü, ulduz söndü, ağıllı heyvanlar isə təbii ki ölməli idilər. Kim isə belə bir ibrətli hekayəni uydura bilərdi, lakin hər halda onu misallarla aydınlaşdırıb izah edə bilməzdi, təbiətdə insan zəkası nə qədər aciz, nə qədər xəyali və keçici, nə qədər məqsədsiz və ixtiyari bir istisnadır. Elə sükutlu zamanlar olmuşdur ki, bu zəka olmamışdır, zəkanın dövrü qurtaracağı vaxtda isə, ondan daha heç bir iz qalmayacaqdır». Nitsşe cismaniliyi, bədəni heç də ona görə mədh etmir ki, reallığı bərqərar edib idealist mühakimələri utandırсын. Yox, bu, Nitsşeyə irrasionalizm, alqoizmə bəraət qazandırmaq üçün lazım idi. O yazır: «Cismani funksiyalar bütün gözəl vəziyyətlərdən və şüur zirvəsindən prinsipçə milyon qat mühümdür». İnstinktlərin müdafiə olunması, zəka

və məntiqə inamsızlığın təbliği sonralar nasist ideologiyası tərəfindən çox həvəslə qəbul edilmiş və istifadə olunmuşdur. Erməni faşizm «məzhəbinin», onların uydurduqları Qarabağ «əfsanələri» və «əhkamları», Şaumyan, Andranik və Mikoyana pərəstiş «fürerə pərəstiş»dən daha dəhşətlidir; cansız, fantastik sitayişə, kor-koranə inama əsaslanırdı ki, burada estetikadan danışmaq, dəniz kənarında dayanıb nəhəng köpək balığına hürən alabaşı xatırladardı.

Hazırkı sosialist və sosialistmeyilli ölkələrdə yayılan müasir kütləvi ideologiyada antiintellektualizm ideyalarından geniş istifadə edilir. İstehsalın inkişaf tələbatının biznesmenləri kütlələrə müəyyən biliklər vermək zərurəti qarşısında qalmalarına baxmayaraq, onlar yenə də milyonlarla zəhmətkeşin zəkasının inkişafından, biliyinin, mədəniyyətinin artmasından dəhşətli dərəcədə qorxurlar. Buna görə də sosializm aləmində söylə, örtülü şəkildə zəkaya inamsızlıq təlqin ediləlidir. Zəka sahibləri Nargin adasına göndəriləlidir. Zəkasızlar, xalqını sevən elmlilə zəkalıları məhv etmişdir, bayağı bir məsələdə isə deyilib ki; «Çox bilsən, az yatarsan, az yatsan, tez qocalarsan». Bu məsələ şərh etsək deməliyik, o dövrün ideoloqları ağılsız, adi estetikadan kənar fəlsəfəni sadə adamların beyinlərinə doldururdular. Bu, sosializm quruluşunun etikası idi. Lakin o zaman burjuva professorlarının özləri belə bir təbliğdən kədərlə danışirdilər. Məsələn, Moris Koen özünün «Amerika düşüncəsi» əsərində təəssüflə qeyd

edirdi ki, ABŞ-da varlanmağa, biznesə sitayiş düşüncəyə düşməndir. O yazır: «Heç bir ölkədə «ziyalı» sözü bu qədər tez-tez istehzal və hətta təhqiramiz mənada işlədilmir».¹ «Amerika ruhunun böhranı» kitabının müəllifi Leo Qurko, M.Koeni təkrar edərək göstərir ki, müasir Amerikada «...alimliyinə görə şübhə altına alınmış olsan və ya daha pisi, camaat qarşısında alimliyini göstərsən, deməli, istehza üçün bir hədəf olacaqsan».² Lap 1957-ci ildə geniş yayılmış «Təlim prosesi» kitabının müəllifi, Harvard universitetinin professoru C.Bruner də etiraf etmişdir ki: «Yazıçılar, şairlər, nəzəriyyəçilər, alimlər Amerikada məşhur şəxsiyyətlər deyildirlər».³

Estetik baxımdan O.Sarıvəllinin «Panamalı dilənçi» (1941) şeiri kədərli olsa da, onun başındakı panama, dilənçi sözü ilə zidiyyət təşkil edir, lakin müəllifin nəzərdə tutduğu fikir hədəfə deyir. «Kimin sualı var?» poeması da Azərbaycan mühitində sosializm cəmiyyətinin qeyri-normallığını göstərir.

Müstəqil Azərbaycan məktəblərində təhsilin təşkilinin bütün təcrübəsi təəssüf ki, ucuz tipli ədəbiyyat buraxılışı ilə tənzimlənir. Mətbuatın, radio, kino, televiziyanın fəaliyyəti hazırda o dərəcəyə gətirib çıxarıb ki, bir çox hallarda elm

¹ M.Koen. Amerika düşüncəsi, səh. 28, M., Xarici ədəbiyyat nəşriyyatı, 1958.

² L.Qurko. Amerika ruhunun böhranı, səh. 27, M., xarici ədəbiyyat nəşriyyatı, 1958.

³ V.S.Moem. Yekun vuraraq, səh. 204, M., 1957.

hay-küylü populyarlıqla, incəsənət ucuz xırdaçılıqla, siyasət sensassiyalarla əvəz edilir.

Belə güman etmək düzgün olmazdı ki, biznes sahibləri kapitalist dünyasının hakimləri, kütlələri zəka və bilikdən çəkəndirməklə özləri zəkadan həzz alırlar. Bu estetik həzz deyil. Onlar qarınqulluqla şərtlənən məntiqin şirinliyindən zövqlənir, fəlsəfi incəliklərdən kefə dalırlar. Əksinə, B.Danemin çox sərrast dediyi kimi, biznesmenlər və burjua hakimləri «həmişə belə hesab etməyə hazırdırlar ki, adamların işlərini idarə etmək üçün xüsusi bir zəka tələb olunmur».¹ Doğurdan da, belədir. Müasir dünyanın ağaları öz zəkalarına çox da əziyyət vermirlər. Yeni quruluşun tərbiyə etdiyi milyonlarla adamın adı şüurunda ziyalılıq, əqli səylər, zəka şərafəti «bazar qiymətinə» malik olan şeylər sırasında getmir. Əgər bilik qiymətləndirilsə, ancaq xalis pragmatizm mövqelərindən qiymətləndirilir. Qayıdaq yenə də Həsənzadənin «Tariximiz, taleyimiz» kitabının bəzi məqamlarına. O, bu fikrə (Sovet dövründə yazılsa da) düzgün cavab verərkən estetikanın tələblərinə üstünlük qazandırmışdır. Şair zaman qarşısında, tarix qarşısında öz vəzifəsini gözəl başa düşür. Həsənzadə başa düşür ki, bilik yalnız taleyi yaxşılaşdırmaq, əməli müvəffəqiyyət qazanmaq üçün bir vasitə hesab edilir: «Dərhal faydalılıq» meyarı təhsil almaq, peşə seçmək, məktəbdə və ya institutda seçilən fənlərin müəyyən edilməsi ilə əla-

¹ C.Bruner. Təlim prosesi, səh. 68, M., APN nəşriyyatı, 1962.

qədər olan bütün məsələlərə tətbiq edilir. «Kimin sualı var?» sosializm dövründə ali məktəbin anatomiyasına, çirkinliyə gülür. Ədalətin Ağgünə xəyanəti isə əxlaqsızlıqdır. Əsərdə ən sağlam etika İlhamın adı ilə bağlıdır. Vaxtilə deyilirdi ki, kapitalizm şəxsiyyətin ağılnı amansızcasına eybəcərləşdirir və piritivləşdirir. İngilis yazıçısı Somersət Moem bunu nəzərdə tutub demişdir ki, kapitalizm cəmiyyətində «adamların əksəriyyəti az düşünür. Onlar ətraf aləmi öz iştiraklarını düşünmədən qəbul edirlər...» Bu yerdə bizim Alban anamız Məlikə Aydan («Pompeyin Qafqaza yürüşü») ən böyük ədalət sahibidir. Göründüyü kimi Aydan, İnanc xatun («Atabəylər») İlham və Ədalət («Kimin sualı var?») tamamilə qeyri-iradi hərəkət edirlər. Bu tutuşdurmadan sonra yuxarıda Moemdən misal gətirdiyimiz bu sözlərə N.Həsənzadənin əsərlərindəki sağlam etika inanmağa qoymur. Poeziya fəlsəfəni üstələyir. Çünki Moemin sözlərində xalqa təkəbbürlülük, etinasızlıq duyulur. Amma hər halda bu sözlər indinin özündə, xüsusi mülkiyyətin hökm sürdüyü cəmiyyətdə, şəxsiyyətin əqli inkişafını müəyyən dərəcədə xarakterizə edir. Bunu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, XX əsrin kapitalizm dünyasında çox böyük insan kütləsi nəzəri biliklərə, elmi ideyalara yol tapmaqdan məhrum idi. 1962-ci ildə YUNESKO-nun apardığı araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 15 yaşından yuxarı 700 milyondan çox kişi və qadın (yəni dünyanın yuxarı yaşlı əhalisinin 2/5 hissəsi) nə yazmaq, nə də oxumaq

bilir. Afrika, Asiya və Latın Amerikasının bir sıra ölkələrində savadsızlıq 70-90% təşkil edir. Təxmini hesablamalara görə savadsızların sayı hər il 20-25 milyon artır.

Belə təsirli rəqəmlər də gətirmək olar: YUNESKO-nun bildirdiyinə görə, ən cüzi məlumat əldə etmək üçün (yalnız kəmiyyətə götürdükdə) hər yüz nəfər əhaliyə on nüsxə qəzet, beş radioqəbuledici və kinoteatrda iki kreslo tələb olunur. Lakin dünya əhalisinin 70%-ə qədəri (xüsusən Asiya, Afrika və Latın Amerikasının ölkələrində) hələ də cüzi rəqəmlərə belə nail ola bilməmişlər. Məsələn, Afrikada hər 100 nəfərə ancaq iki Radioqəbuledici düşür, halbuki hər 100 nəfərin Avropada 23, ABŞ-da 72 radioqəbuledicisi var. Aydın ki, bu rəqəmlər məlumat almağın ancaq texniki imkanlarını göstərən rəqəmlərdir və məlumatın nə elmi məzmununa, nə də ideya istiqamətinə bunların dəxli yoxdur. Lakin buna baxmayaraq bu rəqəmlər kifayət qədər aydınlıqla göstərir ki, planetin təxminən iki milyard əhalisi bu imkanların hətta lap cüzi hissəsindən məhrumdur.

Keçmiş Sovet İttifaqında isə vəziyyət tamamilə başqa idi. Burada ictimai proseslərin zorakılıqla idarə edilməsi obyektiv qanunlar haqqında biliklərə əsaslanırdı ki, bu da tarixi hərəkətin əsas xüsusiyyətlərindən biri sayılırdı.

Belə cəmiyyətdə bilik dairəsi, təfəkkür çevikliyi, əsl intellektual azadlıq məsələsi başlıca ictimai problemlərdən uzaq idi. Bir həqiqəti də deyək ki, keçmiş SSRİ-də və sosializm cəbhəsinin

digər ölkələrində elmə, biliyə, maarifə yüksək dərəcədə hörmət göstərilməsi əsl əqli azadlığı təmin etməkdə çox mühüm amil idi. Bilik almağa daim böyük həvəs göstərilməsi adamların mühüm mənəvi tələbatı sayılırdı. Lakin...

Bununla birlikdə intellektual azadlıq probleminin öz daxili tərəfi də vardır.

«Şagird boş qab deyil ki, onu doldurasan, o elə məşəldir ki, onu gərək alışdırasan» – bu ifadə obrazlı deyilsə də çox parlaqdır. Alışqan yoxdursa, şölələndirici bir şey də yoxdur. Düşünmək üçün kifayət qədər «düşüncə materialı» olmalıdır. Alban çarı Uruzun intellektual təfəkkürü Pompey-dən qat-qat təmiz və sağlamdır. O, bəşər cəmiyyətinin toplamış olduğu yüksək biliklər dağını, dövlətini qorumaq üçün dağın ətəklərinə deyil, zirvəsinə qalxmış, Qasidin meydanını qucaqlayıb ağlayan nişanlısı İlkcanın sədaqətinə əhsən demişdir. Bax elə buna görə də intellektual azadlığın daxili cəhətini nəzərdən keçirərkən təlimin şəxsi məqsəd aydınlığı, biliyi, informasiyanı qavramağın forma və üsulları məsələsi birinci yerdə durur. Uruz ilə İberiya çarı knyaz Artakın dostcasına, təmmənasız bir-birinə köməyi həm etik, həm də estetik cəhətdən Həsənzadənin özünəməxsus qavrayışıdır. Bu da gerçəkliyin estetik özünəməxsusluğunun yalnız bir sıra daha ümumi cəhətləri ilə ölçülə bilər.

N.Həsənzadənin «Kulturologiya (Dünya mədəniyyəti tarixi)» kitabından məlum olur ki, XX əsrin adamının təfəkkürü öz dövrü üçün «az

məhsuldar olubdur». D.Tomson aşağıdakı bu sualı irəli sürməklə bəlkə də haqlıdır: «Sizə belə gəlmirmiki, ancaq dahi adam təbii surətdə düşünür, bizlərdən qalanlarımız isə öz fikrini işə dəxli olmayan şeylərlə inadla yükləyirik?»¹ Doğrudan da dahilər, görkəmli adamlar, intellektual cəhətdən nadir olanlar:

*«Mən yanmasam,
sən yanmasan,
biz yanmasaq,-
necə çıxar
qaranlıqlar aydınlığa?»*

*Yandın Nazim!
yana-yana bağırdın sən,
bütün Şərqi çağırdın sən.
Qulaqlarda qalıb səsin,
düz deyiblər:
ölüm çox da sevinməsin! –
Sən ölmədin,
yer dəyişdin ulduz kimi şütüyərək.
Səndən dedi
yağan Yağış
qopan Tufan,
əsən Külək.*

¹ D.Tomson. Gələcəyi görmək. Səh. 173. Xarici ədəbiyyat nəşriyyatı. M., 1961

² L.Mamiak, A.Vürmsər.SSRİ-nin qəlbi açıqdır, səh.180,M.1961

* * *

*Qoy eşqini
min millətin ürəyində arasınlar.
Nəfəsini bu dağların
küləyində arasınlar.
Sən ölmədin...
Aman Nazim!
gör dilimə nələr gəlir
yox, yazmıram
Şərin sonu kədər gəlir.*

("Mən bilsəydim")

Bunların hamısı etik baxımdan cəmiyyətin, Türk dünyasının mütəfəkkir şairi Nazim Hikməti və estetik kamilliyi yaradıcılığının etiketinə çevirən Həsənzadənin əldə etdiyi müvəffəqiyyət sanki elə bir pillədir ki, biri-birinin parlaqlığını ifadə edir və bunu başqalarına bir məqsəd və ideal kimi nümunə göstərir. Bəs buna mane olan nədir? Başlıca maneə xüsusi mülkiyyət quruluşudur?!. Bunu nəzərdə tutan Fransız publisistləri: L.Maniak və A.Vürmsər öz həmvətənlərinə müraciət edib deyiblər ki; «Bizim ölkəmizin sizin kimi sadə adamları, nə vaxtadək dözəcəksiniz ki, axmaqlığın yüksək dərəcəsi təbiəti və insanı həbsdə saxlasın?». Bu planda da sosializm quruluşunun aradan qaldırılması insan mənəviyyətinin azad edilməsi üçün məhz birinci şərt oldu və XX əsrin 90-cı illəri Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etdi. N.Həsənzadə yazdı:

*Raketlər sancılır torpağımıza,
İyirminci əsrin nizəsidir o.*

* * *

*Yanır Azərbaycan, odlar diyarı,
daşı torpağına qarışıb yanır.
Dünyanı yandırdı Sabir əşarı,
İndi öz heykəli alışıb-yanır.*

* * *

*Amma yüz illərlə yad bayrağını,
asdıq bayramlarda öz qapımızdan.*

(«Nəriman»)

Bu misralar məcbur edir ki, beytlərin estetik kamilliyinə, məsələnin digər cəhətinə də diqqət yetirilsin. Axı, intellektual azadlıq və bilik bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan anlayışlardır və bu 90-cı illərin faciəsinə bir işarədir. İnsan biliyi hər şeydən əvvəl təlim prosesində, bəlkə elə bu misraların oyatdığı hissdən alır. Son zamanlar orta məktəb, eləcə də ali məktəblərdə təlimin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məsələsinin müzakirəsi qəzet və jurnallarımızın səhifələrindən düşmür. Etiraf edilməlidir ki, bu və ya başqa elmin səviyyəsi ilə onun modifikasiyası – məktəb ümumtəhsil fənni bir-birinə açıq-aşkar uyğun gəlmir. Bunun üçün Müstəqil Azərbaycan maarifini Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya etmək nəzəriyyəçiləri bir araya gətiribdi. Baloniya sistemi bəyənilib.

Bu sahədə intellektual azadlığın təmin edilməsi yüz illərdən qalma mirasa qətiyyətlə son qoymaq, təlim prosesini yaradıcılıq vərdisləri qa-

zanmaq istiqamətində yönəltmək demək olardı, əsas fikri passivcəsinə məlumat toplamaq üzərində deyil, qabiliyyətin fəal inkişafı üzərində cəmləşdirmək lazım gələrdi. Həsənzadənin yaradıcılığında estetika məsələləri belə bir fikir formalaşdırıb: – Həyat göstərir ki, hafizəni möhkəmləndirmək üsulları nə qədər təkmilləşsə də, insanın beyni ona lazım olmayan, artıq, yorucu olan şeyləri ya bir kənara tullayır, ya da təhtəlsüz dərinliklərinə atır. Qızıl Arslan («Atabəylər») Atabəylər dövlətini qorumaqda canından keçirsə, bu elə mənəvi kamillikdir. Psixoloqlar təsdiq edirlər ki, məsələn, tələbələr imtahan verdikdən sonra ilk saatlarda imtahan başlamazdan əvvəl, bildiklərinin 50%-ə qədərini unudurlar. Ötüb keçmiş təsirlərin nəticələrini demək olar ki, tamamilə unutmaq bacarığı insan üçün faydalıdır. Əgər biz hər hansı bir vaxtda daxil olmuş, bütün qıcıqların izlərini beynimizdə daim eyni qüvvə və eyni aydınlıqla saxlamış olsaydıq, təfəkkür mümkün olmazdı. Bunu hələ qədimlərdə başa düşürdülər. Makedoniyalıların (eramızdan əvvəl VI əsrdə) bir aforizmində deyilir: «Qoy, unutma ilə hafizə eyni dərəcədə bəxtiyar olsun: Hafizə qəşəngdir, gözəldir, unutma kədərin dostudur». İnformasiyanı, məlumatı yadda saxlamağa, hifz etməyə, qorumağa, əvəzini verməyə yaxşıca hazır olmağı hər adam indi olduğundan xeyli çox bacarar və bacarmalıdır. Hafizə – mənəvi ehtiyacdır, burada fikir üçün material saxlanılmalıdır. İş heç də hafizənin həddən artıq yüklənməsində deyil, insanın «ha-

fizə qurğusunun» fəallığından daha səmərəli istifadə edilməsindədir. «El nəğməkarı», «Hüseyn Cavid Rasizadə», «Aşıq Ələsgər», «Ədəbi irsimiz və şöhrətimiz», «Əli Tudə heç vaxt vətənsiz yaşamamışdır», «Hüseyn Arif»ə həsr edilən məqalələrində Həsənzadə klassik və müasir irsə estetik baxımdan qiymət verərkən onların yalnız öz xalqı deyil, eyni zamanda bəşər mədəniyyəti qarşısındakı xidmətlərini əsas götürmüş və belə bir nəticəni yada salmışdır ki, onların yaradıcılığında estetik tərbiyə – insanda həyatda və incəsənətdə gözəllik və ülviliyi qavramaq, düzgün başa düşmək, qiymətləndirmək bacarığıdır: – H.Cavid «Mənim tanrım gözəllikdir, sevgilim», – deyərkən məhz estetik hisslərin kamilliyini nəzərdə tutmuşdur. Lakin cəmiyyət inkişaf etdikcə estetik zövqün mənbələri də yeniləşir, zənginləşir, daha geniş vüsət kəsb edir... Ulu öndər Heydər Əliyevin hafizəsinin zənginliyi barədə danışsaq yerinə düşər. O fenomen hafizəyə malik siyasətçi kimi tanınır.

Mənə görə isə, fenomen – hərfi mənada möcüzə, istilahi mənada isə – yaratdığı bütün dəyərlər sistemi ilə örnək olub tarixin yaddaşında hadisə ola biləcək yeganə terminoloji məziyyətdir ki, bu da ən çox şəxsiyyətlərə və hadisələrə münasibətdə meyar kimi işlədilir.

1996-cı ildə bir jurnalistin «Hafizəniz çox itidir, bununla fəxr etmək olar» fikrinə o, belə münasibət bildirmişdi: Hafizəni ağırlaşdırmaq deyil, cəmiyyət və xalqa xeyir gətirən, inkişafına təkan verən, əhvali-ruhiyyəni qaldıran yeni söz-

lərlə zənginləşdirməyə – vaxtı ilə böyük ingilis dramaturqu və filosofu Bernard Şounun dediyi bu sözlərini xatırlamaq istərdim, hər halda bu təhsillə bağlı olsa da, söhbətimizə müəyyən qədər dəxli var. Şou yazır ki, təhsildə hafizə ilə bağlı çox dərinə getmək lazım deyil, başlıca cəhət odur ki, uşağa «oxumağı, yazmağı və hesabı, pulun artığını düzgün qaytarmaq üçün lazım olan biliyi öyrədəsən, qalanlarını insan özü öyrənməlidir». Heydər Əliyev sözünə davam edib deyir ki, Şounun bu sözlərilə tam razılaşmaq olmaz, lakin B.Şounun aforizmində səmərəli toxum da vardır. Bu, normal insanın hafizəsini zənginləşdirməkdə əsasdır. Lakin biz ondan istifadə etməliyik, bir zamanlar bizim məktəblərimizdə də, 20-ci illərdə, köhnə azəriçiliyə qarşı mübarizə aparılarkən əyintilər olmuşdur. Hər bir şagird az qala öz məsuliyyəti ilə vurma cədvəlini yenidən «kəşf etməli» olmuşdur. Bu əlbəttə, mənasız bir şey idi. Hafizəni əhəmiyyətsiz sözlərlə yükləmək, əsas məsələni unudurmağa səbəb olar. Hafizə ilə ehtiyatla davranmaq lazımdır.

ESTETİKA DƏRSİNİ POYLU BEŞİYİNDƏN ALAN ŞAİR

*Bu dünyanın gözəl vaxtı
Poyluda qaldı,
bir qız mənə süzgün baxdı,
Poyluda qaldı,
göy üzündən ulduz axdı, Poyluda qaldı,
taleyimin dalısınca getdim Poyludan,
beşiyimin görüşünə döndüm sonradan.*

Nəriman Həsənzadə

Nəriman Həsənzadənin poeziyası estetik gücünü Poyluda – beşikdə anası Nəbat xalanın «alovdan, oddan güclü» olan laylasından alıbdir.

*Laylay dedim ucadan,
səsim çıxdı bacadan.
Allah səni saxlasın
«Çiçəkdən», «qızılca»dan.*

Bu lirik oxşamanı, bayatını, ana laylasını şairin özü də xatırlayır:

*Laylamı çalıblar məhəbbət ilə,
Bayatı deyiblər beşik başında.*

Bu misralar xalqın idealını tərənnüm etdiyi üçün onun həyat mübarizəsi estetik gücünü xalq yaradıcılığında alıb, hissi qabiliyyət daşıyır. Və bu insan adına, onun şərəfinə xidmət etdikdə böyük ictimai əhəmiyyət daşıyır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Həsənzadə XX əsrin ikinci yarısında haqsızlıqlara qarşı mübarizə apararkən qırmızı imperiya ilə barışmayıb, yaşadığı quruluşu mənfi qəhrəmanın dili ilə tənqid edibdir. Estetikaya daxil olan hər bir söz, istilah və ifadə estetik kateqoriyaların nəzəri əhəmiyyəti nə qədər mühüm olsa da, onlar həyatın və incəsənətin bütün tükənməz estetik zənginliklərini özündə əks etdirib. Bu estetik hisslərin əks-sədası olan lirik nəğməsini oxuduqdan sonra uçub qaçan quşlara bənzəməyibdir... Axı lirik şeir, nəğmə insan qəlbini rıqqətə gətirməli, durultmalı, orada özünə yer tutmalı, Zümrüd quşu kimi onu isindirməli, zəhmət çəkməli, mübarizədə nəşəli və kədərli dəqiqələrdə insana yol-daş olmalı, onda nəcib estetik hisslər oyatmalı, onun mənəvi aləmini zənginləşdirməlidir.

Əgər Həsənzadənin aşağıdakı lirik misralarını insana məhəbbət poeziyası adlandırsaq biz onun estetik kamilliyini haqlı olaraq təsdiqləyib ədalət tərəfdarı olacağıq:

*Gileylər dağıdıb yüz xanimanı,
lakin xanimanlar məskənim deyil.
Ürək, yaş artdıqca sevir dünyanı,
ürək mənimkidir, yaş mənim deyil.*

Bu da bir həqiqətdir ki, Həsənzadənin poeziyası ictimai-siyasi və fəlsəfi-estetik qavrayışı aydın olan poeziyadır. Yuxarıda misal gətirdiyimiz misralarda hissi qavrayış adi estetik qavrayışa çevrildiyinə görə insanın gözəllik qanunlarını mükəmməl surətdə öyrənməsinə kömək edir. Və məlum olur ki, bu estetik həzzdir: «Ürək», «yaş», «dünya» insani hissin harmoniyasında dialektik qanunlara cavab verir və xalq onu sevir. Çünki, o, ictimai münasibətlər zəminində formalaşır, xalqa və müstəqil Azərbaycana xidmət edən, humanizm ideyalarını təbliğ edən poeziyadır. Əlbəttə, bu poeziyanın estetikası, müvəffəqiyyəti təkcə mövzudan asılı deyil, həm də onu etik və estetik cəhətdən necə şərh etməkdən, şairin şəxsi keyfiyyətlərindən çox asılıdır. Onun poeziyası fərdiyətçilikdən, sensualizmdən uzaqdır, dar subyektiv duyğuların tərcümanı deyildir. Müəllifin bu poeziyası geniş ictimai motivli poeziyadır və o, ictimai problemlərin həlli istiqamətində inkişaf etmiş H.Cavid və S.Vurğun sənətindən öyrənmiş, yaşadığı quruluşun adamlarının mübarizəsini özünəməxsus bir inamla tərənnüm etmiş, Poyluda – beşikdə estetik kamillik dərsi almışdır...

DOSYE

*«Ömrünü elmə sərf edən
adam heç vaxt ölmür».*

**Həzrəti Məhəmməd
Peyğəmbər**

Həsənzadənin yaradıcılığında estetika məsələlərində insanın xüsusi bir mövqeyi var. Bu mənada, o, bir tərəfdən, öz dünyasının – poeziya dünyasının sakinidir və öz hisslərinə qapılmışdır, digər tərəfdən, ilahi aləmə bağlı olan qəlbi, istəyi vardır. Bu istək gözəllikdən zövq almaqla özünü daha məsud və xoşbəxt sayır. Hərdən səhv edib zövqü ləzzətlə qarışdırsa da, həqiqəti məcazlardan ayırd etməyi bacarmasa da (ilham pərisi sözə baxmayan-da), gözəlliyi özündə yaşadan insanın başqa varlıqlardan üstün olması və onun şairlərin Allahın yer üzündə xələfləri olduğuna inam yaratmaqla özünü təsdiqləmiş, məhəbbət və mərifət ilə dolu ürəyə malik olmuş dodaqları bu misraları pıçıldamışdır:

*Dünyada sevgi də, məhəbbət də var,
amma əvvəlcədən söz demək olmur.
Dünyada elə bil bir qismət də var, –
balkə də qismətdən çox yemək olmur.*

İrfani hal və irfani söz – hər ikisi şəxsiz, elə mövzulardır ki, səadət axtaranların diqqət mərkə-

zində daim qərar tutmuşlar. Bu adamların davranış tərzindən və sözlərindən ilham almaqla yolu quyudan ayırmaq «Siratəl-müstəqim»ə addımlamaq mümkündür.

Həsənzadə estetik aləminə səyahət zamanı poeziyanın sirlər xəzinəsindən, dövrün xətasından salamat qalsın deyə, yan keçmiş, istehza və kinayədən istifadə etmiş, dövrün ideologiyasından çəkinsə də, Həsənzadə gerçəklikdən qaçmamış, sözü yerində deməyi bacarmışdır. O, sözləri mənə lətifliyinə və kəlam zərifliyinə görə seçib beytlərdə yerləşdirmişdir. Həsənzadə heç vaxt estetikanın nüfuzuna xələl gətirən heç bir kobud və qəliz söz deməmişdir. O, yaxşı bilirdi ki, qəliz və kobud söz estetik ola bilməz.

*Oğlanlar, qızlara hörmət eləyin,
ya sevin qızları, ya rədd eləyin.
Aldadıb atmayın, günahdı qızlar,
Sabahki ən əziz anadı qızlar.*

*Qızlar aldanandı, siz aldatmayın,
Aldanıb yananın qanı buz qalar.
Qolları üstündə gedib yatmayın,
Yazıqdı, əbədi yuxusuz qalar.*

Həsənzadə bunu belə bir şəkildə, taleylə bağlayır və izah edib deyir: «Qızla görüşə gedən oğlan, əslində, taleyi ilə görüşə çıxır: lakin o, bundan hələ xəbərsizdir. Biz sanki bir ömürdə iki ömür yaşayırıq: cavanlıq və qocalıq. Gərək, o

gənc elə eləsin ki, cavanlığı–nadanlıq, qocalığı – peşimançılıq olmasın».¹

Ariflik çoxmənalılıqdır, kamalın dərk olunmasına, mənanın gözəlliyinə nail olmuş Həsənzadə gözəlliyin zirvəsində yerləşmiş sözlər demişdir. O, misralarda sözlərə estetik ruh və can vermişdir. Xalq şairi, mərhum Cabir Novruz Həsənzadənin «Zümrüd quşu» poemasına yazdığı ön sözdə həmkarı barədə belə deyir: «Nəriman Həsənzadə hörmət etdiyimiz və ilhamına inandığımız şairlərdəndir. Onun istedadı qaynar bulaqdır. Hazırda o, yetkinlik dövrünü keçirir. Heç kəsə oxşamayan bir nəfəsi var.

Mən Nərimanla dəfələrlə poeziya məclislərində olmuşam. Görmüşəm ki, o, kütlə ilə, xalq ilə hərarətli söhbəti, poetik ünsiyyəti bacarır...»².

Həsənzadə təbiətən təxəyyülü zəngin şairdir və buna görə də o, «həyat hər şeydən zəngin və dolğundur» fikrində yüksəklik və ideallıq üzərində dayandığı üçün Nərimanov, Uruz, Qızıl Arslan, Güləçar, İlkən, Məlikə Aydan, Qasid, Zümrüd quşu kimi ideal obrazlar yaradarkən tarixin səsinə qulaq asmış, idealın ictimai və estetik mənasını anlamağı maariflənmiş ağıln birinci əlaməti saymış – Nizami, Əcəmi, Əbubəkir obrazlarını tarixilik baxımından düzgün əks etdirmişdir. Bu prosesdə idealın ictimai mənası budur ki, ideal insanların ictimai tarixi təcrübəsindən doğur və bu idealın mənbəyi insan tərəfindən dəyişdirilə

¹ N.Həsənzadə. «Tariximiz, taleyimiz», Bakı, 2002, səh.513.

² N.Həsənzadə. «Zümrüd quşu». Bakı, 1976, səh.7.

bilən gerçəklikdir. İdealın estetik cəhəti isə özünü sənətkarın yaratdığı bədii surətlərdə göstərir. İşlənmiş bədii surət həyatda olan ümumi cəhətləri əks etdirir. Buna görə də bədii surət nə qədər kamil olarsa, onun estetik və tərbiyəvi təsiri də bir o qədər güclü olar. «Nə elə acam ki, toxlara əl açam, nə elə toxam ki, aclara əl tutum» məsəli şairin özünəməxsus deyimidir, estetik və etik cəhətdən izahı insanı düşündürür. Düşünmək fəaliyyətdə deyilsə, kimə xeyiri var? Bu deyim kədər və gümrəhlik hissi yaradır. Kədərin estetikası gümrəhliyə daha çox meyillidir.

1998-ci ildə Həsənzadənin Niyazi Nəsirə verdiyi müsahibədə belə bir həqiqəti araya gətirir ki, sənətkar bədii surət üzərində işləyərkən onun yalnız estetik cəhətinə deyil, etik keyfiyyətlərinə də diqqət yetirməlidir. Bu cəhətdən klassik ədəbiyyatdan öyrənmək faydasız olmaz, çünki bütün keçmiş realizmin nümayəndələri bu cəhəti həmişə diqqət mərkəzində saxlamışlar. Bədii surət nə qədər tipik olsa, etik cəhətdən yaxşı işlənsə, mənəvi cəhətdən zəngin olsa, onun ömrü də bir o qədər uzun olar. «Zümrüd quşu» poemasını xatırlamaq estetik cəhətdən insanı tarixin keşməkeşlərilə tanış edib mənəviyyatını zənginləşdirməkdə əvəzsiz keyfiyyətə malikdir. Doğrudur, Zümrüd adı canlı insan kimi tarixin heç bir mərhələsində yoxdur. Zümrüdün sonuna əlavə olunmuş quş (Zümrüd quşu) onu əfsanələşdirmiş, folklorla bağlamışdır. Poemada Zümrüd öz sənəti ilə rusların «rus poeziyasının günəşi» adlandırdıqları Puşkini ovsunlamışdır.

*Adladılar baxa-baxa,
ön otaqdan,
yan otağa.
Yeridilər gəbə üstə,
xalı üstə.
Yeridilər
çəmənlərin gülü üstə.*

* * *

*Kim deyir ki,
bir otağa dünya sığmaz, -
bir gəbəyə köçürülüb
bütün Qafqaz.
Aman Allah,
bu rəng nədir.... işıq nədir!
Təbiətə – bu təbiət,
gözəlliyə – bu gözəllik
əlavədir....*

Belə bədii surətin mənəvi aləmi – «Ayağının başmağıyla, dodağının yaşmağıyla» – yalnız müasirləri üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də əhəmiyyətli – maraqlı olur. Çünki gələcək nəsillər həmin surətlərdə (Zümrüd quşu və Puşkin) olan və ümumbəşəri mənəvi kəsb edən mənəvi keyfiyyətlərin estetikası ilə üzləşirlər və bu cəhətdən onlar üçün də doğmadır.

Prometey, Faust, Hamlet, Otello bütün dövrlərin adamlarını həyəcanlandırmış və həyəcanlandıracaqdır. Bu, həmin bədii surətlərdə ümum-

bəşəri etik keyfiyyətlərin öz inikasını tapmasının nəticəsidir. Deməli, etik mənə hər bir estetik zənginliyə malik surətin bədiiliyi üçün əsaslı şərtidir. Mənəvi cəhətdən yoxsul olan gözəllik kimə və nəyə lazımdır? Belə gözəlliyin heç bir estetik təsiri də olmaz.

Həsənzadənin dediyi kimi, ideal qəhrəman şairin ideallarına, həyata, tarixə və gələcəyə olan baxışlarına uyğun olur və həmin baxışları tərənnüm edir.

Həsənzadənin yaratdığı Uruz, Qasid, («Pompeyin Qafqaza yürüşü»), Qızıl Arslan və Əcəmi («Atabəylər») surətləri də məhz belə ideal qəhrəmanlardır. Bu insanlar öz zamanlarının övladlarıdır, həm də estetik cəhətdən ümumbəşəri insanlardır.

Onların Uruz, Qasid və Artakın simasında insana və insanlığa məhəbbət, insan azadlığına qəsd edənlərə dərin qəzəb hissi öz gözəl ifadəsini tapmışdır. Qədim Roma sərkərdəsi və fətəhi Pompeylə üz-üzə dayanan Qasidin məğrur simasında böyük bir xalqın – öyilməz vicdanını, İlkənin Pompeyə cavabında Alban qızının – bütün Alban qadınlarının namus-qeyrətini, bəşəriyyəti qul halında saxlamaq istəyənlərlə döyüşən, estetik kamilliyə malik olan insanları görürük. Bir xalqa, bir millətə aid olan bu nəcib sifətlər, həm də ümumbəşəri mənə kəsb edir.

Həsənzadə müsahibələrində deyir ki, surətin etik cəhətdən güclü olması təkcə müsbət qəhrəmanlara aid deyil, həm də mənfi qəhrəmanlara:

Pompey, İnanc xatun, II Tiqran, Toğrul bəy və Əbuşərə də aiddir. Həmin surətlərdə mənəvi şikəstlik kimi cəhətlər ümumbəşəri mövqedən verilmişdir. Eybəcərliyi, fənalığı əks etdirən işğalçı Pompey, satqın II Tiqran və İnanc xatun surətləri estetik zövqün tələblərinə cavab verir. Çünki bu surətlər bizdə eybəcərliyə, fənalığa qarşı mübarizə hissini gücləndirir. Əlbəttə, burada bizə gözəl görünən, estetik zövq verən Həsənzadənin yüksək estetik ideali və sənətkarlığıdır. Məhz bu ideal və sənətkarlıq sayəsində Pompey, İnanc xatun, II Tiqran və şahzadə Tiqran həyatı bir obraz kimi, rəzillik, qatillik, satqınlıq etikasına sahib bir insan kimi gözlərimiz qarşısında canlanır.

N.Həsənzadə publisistikasında bu fikrə aydınlıq gətirmək məqsədilə deyir ki, ideal qəhrəman yaratmaq üçün sənətkar özü zamanın, həyatın və bədii idrakın yüksək pilləsinə qalxmalıdır. Öz dövrünün çətin şəraitində: həm sosializm, həm də müstəqillik şəraitində yaşayan şair bu azad-müstəqil cəmiyyətin vətəndaşını elə bir yüksək bədii idrak zirvəsinə qaldırmalıdır ki, yaradılan surət bir çox nəsillər üçün nümunə, müəllim və tərbiyəçi ola bilsin.

Bəs belə surətlərin yaradılması nədən və kimdən asılıdır? Obyektiv şəraitin çətinliklərindən qorxmamaqdan, məcaz və metaforalardan istifadədə subyektiv amillərdən, xüsusən sənətkarın vətəndaşlıq mövqeyindən, onun özünün mənəvi aləmindən asılıdır. Biz vətəndaşlıq mövqeyini əsil etik mövqe hesab edirik ki, bu mövqe tərəqqiyə

kömək etsin və müstəqillik qazanan xalqın arzu və istəyinə uyğun olsun. Belə olduqda istedadlı sənətkar gerçəkliyin daha vacib cəhətlərini ümumləşdirir və gözəl, insani idealın tərənnümçüsü olur. Hansı sənətkar xalqdan, onun idealından ayrılıb mürtəcə qüvvələrin idealını tərənnüm edirsə, belə sənətkar estetik zövq verən gözəl əsərlər yarada bilməz. Əgər yaradılsa, onun obrazları emosiya nöqtəyi-nəzərindən gücsüz olar.

Emosiya – enerjinin səfərbər edilməsi üsuldur: ehtiras (emosiya) olmadıqda şəxsiyyət sö-nükləşir və insan passivləşir. Necə deyərlər, emosional olmayan adamlar kütdürlər, heç nəyə reaksiya göstərmirlər, heç nə istəmərlər, heç nə istəməmək – isə fəlakətdir.

«İnsan üçün ən dəhşətli şey – gözləri açıq ikən yatmış adama çevrilməkdir», belə adam baxır, lakin heç nə görmür, heç bir şey haqqında düşünmür, heç bir işlə məşğul olmur.

Emosiya ilə bağlı onu da deyək ki, ayrı-ayrı hallarda, mənfi enerji və stress təkcə zərər yox, xeyir də gətirə bilər. Bəzən dərd, məşəqqət, kədər insanın enerjisini olmazın dərəcədə artırır. Məlum olduğu kimi, Həsənzadənin yaradıcılıq enerjisinin ən coşğun çağı ömür-gün yoldaşı Sara xanımdan ayrı düşdüyü – Sara xanımın vəfatından sonra tənha qaldığı dövrə təsadüf edir. Saralı və Sarasız günlərdən bəhs edən şeirləri bir-birindən fərqlənir. Birincidə, xoş əhval, ikincidə kədər hissi hakimdir. Amma hər ikisi də emosionaldır. Lakin şairin kədərli şeirləri də estetik zövq mən-

bəyidir. Bu kədərdən doğan «əzabı» Həsənzadə daha çox rəğbətləndirir. O, əzabı ən normal adamın bədən üzvü sayır:

*Əzab – bədənimin o da bir üzvü,
mən o əzablarla normalam, düzü.
Bir quru taxtadır sevdəsiz ürək,
qisməti nə sevinc, nə kədər olar.
Məni əzablardan xilas eləmək,
Şikəst eləməyə bərabər olar.
Mənə iztirab ver...*

*çəkə bilərəm,
hissiz yaşamağa qiymə sən məni.*

(«Mənə iztirab ver»)

Bəs şairin iztirab və hiss barədə bu dediklərini necə şərh edək?! «Sən mənə bəxş etdin bu iztirabı». Söhbət iztirabı verən qızın gözəlliyindən gedir. Gözəlin iztirabı da gözəl olur. Bu iztirab – emosional sarsıntı bəzən hər hansı bir başqa təsirdən güclü olur...

Nəticə olaraq deyək ki, əsrlər keçəcək, lakin Nəriman Həsənzadənin müxtəlif janrlı əsərləri öz mənə və əhəmiyyətini itirməyəcəkdir. Çünki, onun yaradıcılığında estetik məsələləri – **poeziyası sözün həqiqi mənasında xalqın poeziyasıdır, dramaturgiyası xalqın mübarizə tarixidir.** Bu tarix yaxın və uzaq keçmişdən, Atabəylər dövlətinin möhkəmləndirilməsindən bəhs edir... Dövləti olmayan millət də millət deyil... Biz türük, Dövlətimiz qədimdir, türkçülüyümüzlə fəxr

edirik. Türk mədəniyyətinə, türk zövqünə və türk şüuruna malik insanlarıq, bizdə estetik və əxlaq aparıcıdır, dinə inamda əqidəli millətik. Türkün estetikası estetik zövqə, insanın ictimai praktikası isə hər şeydən əvvəl istehsal – yaradıcılıq fəaliyyətindən doğan və tarixən əmələ gələn, tanrının qismət etdiyi qabiliyyətdir. Burada mühakimənin nəticəsinə əsaslanaraq – estetik mühakimənin çıxış nöqtəsi insan tərəfindən, onu əhatə edən predmet və hadisələrin, həmçinin, müəyyən estetik xassələrə malik olan sənət əsərlərinin bilavasitə qavranılmasıdır. Həsənzadə yaradıcılığında bütün bunlar yüksək səviyyədə əhatə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Tarix, tarixdir. Bakı, 1996.
2. N.Həsənzadə. Mənim gecəm-gündüzüm. Bakı, 1973.
3. N.Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1974.
4. N.Həsənzadə. Kimin sualı var. Bakı, 1984.
5. N.Həsənzadə. Mənim nigahımı pozdu təbiət. Bakı, 1989.
6. N.Həsənzadə. Tariximiz, taleyimiz. Bakı, 2002.
7. N.Həsənzadə. Kulturologiya. Bakı, 2005.
8. N.Həsənzadə. Poylu - beşiyim mənim. Bakı, 2007.
9. Güldanə Əmrullahqızı. Nəriman Həsənzadənin lirikası. Bakı, 2003.
10. S.Şükürov. Nəriman Həsənzadənin həyatı yuxudur, intəhası «Cənnət» yuxusu. Bakı, 2004.
11. S.Şükürov. Nəriman Həsənzadənin yaradıcılıq yolu. Bakı, 2004.
12. S.Şükürov. Nəriman Həsənzadənin dramaturgiyası. Bakı, 2007.
13. S.Şükürov. Heydər Əliyev: Ədəbiyyatımız və mənəviyyatımız. Bakı, 2005.
14. K.Marks, F.Engels. Feyerbax, Materialist və idealist baxışların əksliyi. Moskva, 1966.
15. K.Marks, F.Engels. Əsərləri. I cild.
16. F.M.Dostayevski. Əsərləri, külliyyat. 4-cü cild. Moskva, 1956.
17. R. Mills. Hökmran elita. Moskva, 1959.
18. N.Berdyayev. Bərabərsizlik fəlsəfəsi. Berlin, 1923.
19. A.Borovoy. Anarxizm dünyabaxışında şəxsiyyət və cəmiyyət. Moskva, 1920.
20. B.Qruşin, V.Çikin. Nəslin andı. Moskva, 1962.
21. «SSRİ-də sosiologiya». Məcmuə, I c., Moskva, 1965.
22. «İnsan və onun işi». Moskva, 1967.
23. V.N.Maysişşev. Tələbat insanın münasibətləri kimi. (ADU-nun əsərləri, fəlsəfə elmləri seriyası 16-cı buraxılış, 1959).
24. «Bolşevik» jur. №11-12, 1939.
25. C.B.Furst. Əsəblər, insan, onun mühiti, daxili aləmi. Moskva, 1957.
26. İ.İ.Meçnikov. Nikbinlik etüdləri. Moskva, 1964.

27. F.Hegel. Əsərləri. III və XII cild.
28. M.Koen. Amerika düşüncəsi. Moskva, 1958.
29. L.Qurko. Amerika ruhunun böhranı. Moskva, 1958.
30. V.S.Moem. Yekun vuraraq. Moskva, 1957.
31. C.Bruner. Təlim prosesi. Moskva, 1962.
32. D.Tomson. Gələcəyi görmək. Moskva, 1961.
33. L.Mamiak, A.Vurmser. SSRİ-nin qəlbi açıqdır. Moskva, 1961.
34. P.V.Kopnin. Düşüncə və zəka, idrakda onların funksiyası. «Voprosı filosofii». № 4. 1963.
35. Lui de Broyl. Elmin cığırnları ilə. Moskva, 1962.
36. A.Klark. Gələcəyin əlamətləri. Moskva, 1966.
37. P.V.Kopnin. İdeya təfəkkürün formasıdır. Moskva, 1963.
38. N.Hartman. Estetika. Moskva, 1958.
39. P.V.Kopnin. Hipoteza və gerçəkliyin dərk edilməsi. Kiyev, 1962.
40. A.A.Taxo-Toqu. Некоторые вопросы эстетики Лукиана. Сб. «Из истории эстетической мысли древности и средневековья». Москва, 1961.
41. З.А.Покровская. Эстетические взгляды Лукреция (идеал женской красоты). «Asta Antiqua Asade mīae Seientiari... Ninqaricae», 1969, XVII, №1-2.
42. A.A.Taxo-Toqu. Классическое и эллинистическое представление о красоте в действительности и искусстве, «Эстетика и искусство». М, 1965.
43. В.Ф.Асмус. Искусство и действительность в эстетике Аристотеля. Сб. «Из истории эстетической мысли древности и средневековья». М., 1961.
44. Р.Ю.Виннер. Эстетические и религиозные воззрения Сенеки. «О тетре». «Временник Гини», II, L., 1927.
45. В.Ф.Асмус. Шиллер как философ и эстетик. В кн. Шиллер. Собрание сочинений, т. VI. М., 1957.
46. А.Ф.Лосев. «Эстетическая терминология ранней греческой литературы». «Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина». м. 72, 1964.
47. А.Ф.Лосев. История античной эстетики. М., 1963, 1969, 1973.
48. İ.S.Şklovski. Kainat, həyat, zəka. Moskva. 1965.
49. E.İlyenkov. Fantaziyanın estetik təbiəti haqqında. «Voprosı estetiki» 6-cı buraxılış. Moskva, 1964.

50. N.M.Amosov. Təfəkkürün və psixikanın modelləşdirilməsi. Moskva, 1967.
51. V.M.Qluşkov. Kibernetika və zehni əmək. Moskva, 1965.
52. A.Yekerov. İskusstvo i obşestvennaya jizn. Moskva, 1959.
53. Mir Cəlal. Əsil sənətkar. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz. 12 may 1965-ci il.
54. S.Vurğun. Biz və tarixi keçmişimiz. «Ədəbiyyat» qəz. 27 iyul 1945-ci il.
55. S.Vurğun. Milli vüqar və gənclik. «Kommunist» qəzeti. 1 oktyabr 1944-cü il.
56. Mirzə İbrahimov. Həyat və ədəbiyyat. Bakı, 1947.
57. V.Q.Belinski. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Bakı, 1954.
58. M.Arif. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı, 1964.
59. M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqalələri. Bakı, 1958.
60. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, 1958.
61. N.Q.Çernişevski. Sənətin varlığa estetik münasibətləri. Bakı, 1956.
62. Fuad Qasımzadə. «Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur». Bakı, 1968.
63. İzzət Rüstəmov. «Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri». Bakı, 2001.
64. M.Z.Hüseynov. «Təfəkkürün anlayış-kateqorial aparatı: qnesoloji və metodoloji təhsil». Bakı, 2003.
65. Hikmət. Məc. 2007. № 11.
66. Esmira Cavadova. Sətirlərdə döyünən ürək. Bakı, 1988.
67. Xatəmül – Ənbiya Həzrəti Məhəmməd və həyatı Əli himmət Bərki Osman Kəskioğlu. Ankara, 1993.

Sadıq Şükürov 1925-ci il dekabrın 31-də qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvan əyalətinin Uluxanlı (Masis) rayonunun Zəhmət kəndində anadan olmuş, ibtidai və orta təhsilini orada almışdır.

Doğma xalqının tarixini, ədəbiyyatını, mədəni keçmişini dərindən öyrənmək arzusu ilə yaşayan istedadlı gənc bir sıra maddi və mənəvi çətinliklərə baxmayaraq, Bakıya gəlir və o vaxtkı Lenin adına ADPI-yə (indiki Dövlət Pedaqoji Universitetinə) qəbul olur, oranı müvəffəqiyyətlə bitirir (1951-1955-ci illər).

Sadıq Şükürovun elmi, ədəbi və pedaqoji nailiyyətləri çoxdur. Görkəmli elm adamlarına xas olan sadəlik və təvazökarlıq, təbiilik və səmimiyyət Sadıq müəllimin təbiətinə də aiddir. O, hazırda Gəncə Dövlət Pedaqoji Universitetində kafedra müdiri işləyir. Gəncə Dövlət Pedaqoji Universitetinin tələbələri professor Sadıq Şükürovun adını Respublikamızın tanınmış elm xadimləri sırasında çəkməklə fəxr edə bilirlər. Beləliklə məmnuniyyətlə demək olar ki, bu görkəmli Azərbaycan aliminin əsərləri filologiya elmimizi zənginləşdirmiş, tələbələrin pedaqoji təhsili sahəsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir və indi və göstərməkdədir.

1995-ci ildə Gəncə İcra Hakimiyyətinin təşəbbüsü ilə 70 illik yubileyi keçirilmişdir.

Dünya şöhrətli Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı Respublikada ilk dəfə "Dörd müsahibə" (1995), "Tarix - tarixdir" (1996), "Millet atası" (2000), "Millet atası" (Ankara, 2002), "Ata və oğul" (2002), "Heydər Əliyev ədəbiyyatımız və incəsənətimiz haqqında" (Seçilmiş əsərləri-2004), "Heydər Əliyev: - Ədəbiyyatımız və mənəviyyatımız" (2005) kitabları çap olunmuşdur. "Gəncəli Cavad xan..." (1992), "Gəncə faciəsi"(2001), "Gəncənin tarixi abidələri" (1998), "Nizami qəbrinin taleyi" (2002), "Gəncəli şair Əli Şövqi..." (2003), "İrəvan hakimi Hüseyinqulu xan" (2001), "Uluxanlı" (1999), "XIX və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına aid materiallar" (2002), "İrəvanın birinci - əllinci xanı" (2006), "Tarixdə yaşayan xatirələr" (2006), «N.Həsənzadənin həyatı yuxudur, intəhası «cənnət» yuxusudur» (2004), «Nəriman Həsənzadənin yaradıcılıq yolu» (2004), «Nəriman Həsənzadənin dramaturgiyası (Ədəbiyyatın tarixə, tarixin ədəbiyyata inteqrasiyası)» (2007) və s. kitabların; dörd dildə 400-ə yaxın müxtəlif mövzulu elmi-publisistik və elmi-metodiki məqalələrin də müəllifidir.

MÜNDƏRİCAT

Dəyərli tədqiqat əsəri (prof. İzzət Rüstəmov)	3
Giriş	9
Estetika tarixinə gəzinti	32
Əxlaq, etika və estetika.....	61
Estetik qavrayış gözəl hisslər yaradır	76
Estetika dərslərini Poylu beşiyindən alan şair	101
Dosye.....	104
Ədəbiyyat.....	114

**Kompüter
dizaynı:**
Aliyə Qabilqızı

**Kompüter
yığı:**
Zülfüyyə İsmayılova

Yığılmağa verilmişdir:

12.11.2008

Çapa imzalanmışdır:

28.03.2009

Tirajı:

300

Həcmi:

7,5, ç.v.